

GONDOLATSZABADSÁG

ÉS

ÓDON TÖMEGURALOM.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLYAST. A M. T. AKADÉMIA II. OSZT. ÁPRILIS 5-iki ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Budapest, 1886 Az A t h e n a e u r a r. társ könyvnyomdája

Szándokom a gondolatszabadság történetét kutatni ama népeknél, a melyeknek szellemvilágában és állami intézményeiben Európa jelenkori polgárisodása gyökerezik. Mi volna az emberiség történelme, ha görögök nem szerepeltek volna benne! Így kiált fel Müller Miksa, és szavainak jelentőségét átérezzük mi — kik az államéletet, sőt magát a társadalmat csak a történelmi kritika világánál véljük megérthetni — de átérzik egyáltalán a buvárok az emberi ismeretkörnek majdnem valamennyi nagy ágában.

Még közvetlenebb a hatás, amelyet a görög nép szellemvilágának örököse, Róma, gyakorol vala polgárisodásunk egész lényegére. A politikai szabadság középkori letéteményesei, az olasz városok az ódon municipiumok maradványain építették föl jó részt szervezeteket, — és a római köztársaság közéletének mozzanaitól kölesönözték a nagy francia forradalom szóvivő előhajnokai is többnyire az ő alakzataikat, sőt szerepeiket is egész a színpadiasságig.

Valóban e két ódon nép megérdemli, hogy történelmében nyomról-nyomra kövessük, feltételeiben s viszontagságai-ban összes modern államéletünk fejlődésének egyik legfőbb rugóját, a gondolatszabadságot.

Vessünk tehát mindenekeelőtt egy kritikai pillantást a legjelentékenyebb görög államra, Athenére. Nem szenvedhet kétséget, hogy a politikai szólásszabadság a legszélesebb alapon állott itt fenn, Solon timokrátiájától (594 K. e.) le egész a római hódításig, — de még sem volt az legalább de iure és de lege oly teljes, mint a minőt a modern demokráciák biztosítanak alaptörvényeik által az állampolgároknak. Az *ἰσαγορία* feltétlen és korlátlan volt ugyan a de iure főmálló alkotmány keretén belül; az *ἰσοκλῆσις* szónokai szabadon nyilatkozhattak minden kérdésben, a mely ez alkotmány alapján fölvetett

vagy a dolog természetéből fölszínre került ügynek, érdeknek vagy nézetnek megvitatására, elbírálására s ezzel kapcsolatosan alkotmányos határozathozatalra vonatkozott; föl is használták e szólásszabadságot az athenei szónokok egész a legfőktelenebb személyeskedésig: ánde magát az alkotmányt, a *πολιτεία*-t érinteni, reformjavaslatokkal annak módosítását kilátásba helyezni, vagy éppen annak módosítását indítványozni: ez már túlesett az atheneiek politikai szólásszabadságán. A modern alkotmányos állampolgár eliszonyodik mindannyiszor, valahányszor újra meg újra átolvassa azou kifakadásokat, vádakát, rágalmakat, a melyekkel az *ἐκκλησία*-ban Aischines, Demosthenes, Demades, a szószerkről ellenfeleiket, politikai ellenfeleiket megtámadják: magát az alkotmányt tenni bírálat tárgyává nem merészelte egy athenei szónok sem, annál kevésbbé juthatott eszébe bármelyiknek is — rendes időben — oly határozati javaslatokkal, indítványokkal állni elő, a melyek az alkotmánynak bármily szelid módosítását is czélozandották.

Igen, mert maga az alkotmány — *πολιτεία* — olybá tekintetett az uralkodó többség által, mint örökidőkre változtathatlan alakja az athenei államnak. Ezen *πολιτεία*, a *δημοκρατία*, mely Kleisthenes óta (507. K. e.) állott fönn, mondom ez alkotmány nem volt megszerkesztve egy tüzetes, írott alaptörvényben; történelmileg fejlődött az, mint újabb időben az angol alkotmány: de míg ez utóbbi oly törvények és jogerejű szokások összességében gyökerezik, a melyeket rendes törvényhozási uton a parlament, mindhárom factorának hozzájárulásával bármikor megváltoztathat: addig az athenei államélet törvényhozótestületet, olyat, mint a minő az angol parlament, egyáltalán nem ismert, hanem, habár meg volt minden egyes athenei állampolgárnak a közvetlen kezdeményezési joga a törvényhozásban, a törvények — *νόμοι* — a melyeknek alkotása ily módon vagy máskép kezdeményezve, s a *νομοθέται* által kidolgozva, meghozva, illetve az *ἐκκλησία* által tudomásul véve, hogy ne mondjam, szentesítve lön, az alkotmány alapján, csakis az alkotmány keretén belül álló kérdésekben alkottathattak. Arra nézve, hogy az alkotmány, ha egyszer módosítani óhajtaná is az *ἐκκλησία*, minő módon és

minő úton módosítható? Erre nézve nem létezett az athenei δημοκρατία államjogában semmiféle provisio. Nem csoda, ha még Plutarchos korában is folyt a felől a vita, hogy Solon, a midőn a maga, részbeu, alkotmány-törvényeit megalkotá, tűzött-e ki egyáltalán határidőt, a melynek lejártával módosítani szabadon ez alkotmány-törvényeit, avagy pedig örökre változhatatlanul óhajtottá-e föntartatni azokat?

Tagadhatatlan az athenei alkotmányjog e merevsége Kleisthenestől egész a római hódításig. Az Areiopag tanácsa, majd Ephialtes reformja (462. K. e.) óta a νομοφύλαξαι rövid éltű intézménye, de mindenek fölött a γραφή παρανόμων voltak őrei e merevségnek, és ha történt is az említett századok folyamában több ízben nagyobb mérvű alkotmánymódosítás, sőt nem egyszer egészen új államforma lépett is életbe (412., 405. K. e. 322, 318, 317, 307 K. e. stb.): úgy mindez csak államcsíny, és forradalom útján jött létre Athenében. A jogfolytonosság — bármit mondjon is Karl Friedrich Hermann — éppen nem jellemző vonása az athenei alkotmánytörténelemnek. Eltekintve a 400-as uralmat létrehozott katastrophától és a 30 zsaruk uralomraléptének nem kevésbé katastrophszerű előzményeitől, maga az Ephialtes-féle reform is, mely 462-ben egy csapással szünteti vala meg az Areiopag tanácsának, hogy úgy mondjam állambírósi, de mindenesetre államjogkörét, államcsíny volt, melyet csakis Kimonnak és hoplitáinak távollétében hajthat vala keresztül a néppárt. Alkotmányos úton alig jött vala létre 462-től 412-ig egyéb alkotmányjogi reform, mint az εἰσφορά behozatala Kleon által és a πρόβουλα intézményének föllállítása közvetlenül a sikeliai vereség után. Ámde mi ez ama mozdulatlansághoz képest melyet az athenei δημοκρατία lényegesebb mozzanataiban, egész államszervezetében s a hatalmi tényezők jogkörének egész képletében mutat!

Nem, a politikai szólásszabadság nem terjedt annyira az athenei szószéken, hogy rendes időben fölvehette volna ott bárki is az alkotmány módosítását az ἐκκλησία-ban. Ephialtes diadalával nem szűnt ugyan még meg a pártok tusája oly kérdésekben sem, a melyek magát az alkotmányt a lehető legközelebből érintették; ott volt még a conservatívek pártja

Thukydidesnek, Melesias fiának vezérlete alatt; és ha 445 táján el is bírta némileg némitani Perikles szelleme e pártnak nyílt rakoncátlankodását — a titkos öszvejöveteleekben, hogy úgy mondjuk a conservatív pártclubokban — *εταρεία* — tovább folytatta működését e politikai érdekközösség hagyományos szövetkezete; midőn pedig, Perikles halála után, Kleonnal, majd Hyperbolossal a néppárt túlzó áruyalata jutott uralomra: e hetaireiák valódi hatalommá izmosultak. A sophisták dűsgazdag előkelő tanítványai a magasabb értelmiség elemeit vitték be azok kötelvényébe; szövetkeztek azokkal a mérsékelték pártjából is. — sőt szövetkeztek azokkal koalícióra adhoc oly férfiak is, mint Autiphon, és az athenei szellemvilág egyéb kitünőségei, csak hogy a túlzásaiban és fejletlen ide-oda kapkodásában inmmár elviselhetetlenné vált nyers tömeguralmat megdönthessék.

Volt tehát már most újra egy hatalmas államjogi ellenzék. Hatalmát rettegte az egyre foszladozó többség; tőle, az államjogi ellenzékétől, kölcsönözték a karok dalai az irányszót a komédiában, és bérencz gyilkaitól egymásután hulltak el Androkles és a néppárt egyéb vezetői, a nélkül, hogy a *δημοκρατία* közegei kellő erélylyel merték volna most már üldözőbe venni a tetteseket: annyira félték az államhatalom intéző köreiben az öszzeesküvők messzeelágazó szövetkezetétől. Mindezek daczára az ellenzék nyíltan még ekkor sem váltotta be az *εξελγία*-ban azt, hogy ő államjogi ellenzék; csak a függöny mögött toborozta híveit, gondosan kerülve minden ünnepélyes felszólalást a főnálló alkotmány ellen — szóval az államjogi ellenzék még ekkor is csak bújkált, akár a hermokopidák idejében.

Csak egy athenei állampolgár nem csinált titkot már ekkor sem az ő alkotmánypolitikai meggyőződéséből: Sokrates, a nagy ethikai gondolkodó, a ki bármennyire távoltartotta is magát a pártpolitikai szerepléstől, ama korszakalkotó befolyása által, melyet az elmékre gyakorol vala, tán akarathatnúl is egy örökre emlékezetes politikai reformmozgalom elméleti kezdeményezőjévé lön. Nem járt ő el a hetaireiákba: de fenséges lelkének egész nyíltságával hirdette már évtizedek óta, hogy nevetségesnek tartja ő azon államszervezetet, mely,

mint az athenei, nem az egyéni képességre, hanem a sors-
huzás esélyeire van alapítva. Nyíltan gúny tárgyává tette ő
az athenei alkotmány azon vonását, a mely szerint az állam-
tanács 500 tagját az urnába vetett fehér és fekete babszemek
számarányai emelik, szintűgy, mint a heliastákat, az esküdt-
bírákat olyannyira fontos tisztjökbe.

Nem is tudta Sokratesnek e nyíltságát az alkotmány
kérdésében az athenei demos soha megbocsátani Antiphon,
Phrynichos, Theramenes és Peisandros bevárták az alkalmas
pillanatot — addig ők sem léptek föl az ἐκκλησία-ban az al-
kotmány szerint fönnállott államforma ellen; legfőlebb magán
úton ígértettek pénzt ügynökeik által — Alkibiadesnek Tissa-
phernessel való alkudozásaira hivatkozva, — az elégedetlen
ekklasiastáknak; szitogatták az izgalmat a városban, csábítgat-
ták a Samosnál horgonyzó athenei hajóhad legénységét; tüzeltek
— különösen Phrynichos — a saját elvtársaikat holmi titkos
pártiratok fölolvastatása, majd ékesen halk pártszónoklatok
által a hetaireiákban; és midőn már az állapotot eléggé érette-
nek hitték, gyilokkal fölfegyverzett idegen ifjakkól álló test-
őrségek élén berontottak a βουλευτήριον-ba és végrehajtották —
nem szabad tanácskozás után az alkotmányreformot — hanem
minden szabad tanácskozás kizártával a catastrophikus állam-
csínyt.¹⁾

A Négyszázak uralmát sem szabad tanácskozás folytán
fejlődő alkotmánypolitikai eszmecserék buktatták meg, hanem
éppen a Négyszázak által segélyül hívott spártaiak fondorlatai,
Theramenes demokrátiáját, mely a 400-as uralomra követke-
zett, természetesen alkotmánypolitikai vita folytán hozott nép-
határozat — φήσιμα — avatta föl, azon jogczímen, hogy
helyreállítja a δημοκρατία-t. Ámde a 400-as uralom ledöntésé-
vel, hogy is helyezkedhetett volna vissza örökölt államformájá-
nak uralmába, alkotmánypolitikai vita nélkül, az athenei demos?
— A harmincz zsarnok uralomra jutása szintén államesíny
által — Lysandros győztes haderejének fenyegető közelében —
történt, és midőn Thrasybulosnak meg Thrasylosnak végre
sikerült nyílt csatában leverni Kritias seregét, a δημοκρατία

¹⁾ I. «Demokratie» cz. művem I. köt. és Gilbert: Beiträge zur
inneren Gesch. Athens, 1877. 307. köv. H. 5. Grote, Hist. of Greece il. h.

restaurációja szintén nem a jogfolytonosság alapján álló *ἐκκλησία* gondolat- és szólásszabadságát, hanem egy katasztrófa romjain beállott többé-kevésbé tabula rasának szükségkép alkotmánypolitikai kielégítését vette igénybe.

A tömeguralom tehát most csakugyan alkotmánypolitikai viták folytán hozott néphatározatok, sőt törvények által lön helyreállítva: de hogy mennyire nem tartozott az athenei állampolgárok politikai alapjogai közé megint, míhelyt ez az alkotmány-restauratio megtörtént, az alkotmánypolitikai szólásszabadság: ezt mi sem vésheti be tragikaibb vonásokkal a gondolkodó emberiség évlőibe, mint Sokrates elítéltetése és halála. Négy évvel a *δημοκρατία* helyreállítása után, igen, a fennen hirdetett Eukleides-féle új korszak negyedik évében kellett kiürítenie az embernem e díszének esküdtszéki ítélet folytán, a bakó által nyújtott bürök-pohárt! Meglehetünk győződve, hogy az athenei tömeguralom esküdt-birái Sokratesre, e kegyes és istenfelő bölesre, nem is mondták volna ki a bűnöst, csak ama vádpontok czímén, a melyek ellene a *πρὸ ἀπιβείας*-féle perek vádpontjaival többé-kevésbé azonos értelemben emelve lőnek: de igen is kimondották rá a bűnöst ama vádpontok iránti tekintetből, a melyek szerint Sokrates a babszemekkel választott vagy is inkább besorsolt *βουλή*-t, (meg a bírakat) kigúnyolgatja, és az *ἐκκλησία*-ban tomboló nyers tömeg szellemi szegénységét, politikai tétlenségét oly gyakran megmegrövgatja vala. A politikát tanulni kell — erre figyelmezteté ő Alkibiades fenhéjazó lelkét szintűgy, mint az elkapotott ifjút Glaukont, — úgy de mit is érthetnének az államügyekhez azok a mindenféle tanulatlan ekklesiasták, a kik egész nap csak a piacon ácsorognak és legfőlebb azon török a fejüket, hogy mentül olesőbban szerezhessék be napi szükségleteiket és mentül drágábban adhassák el a portékáikat? Így szokta ő bírálgatni az athenei alkotmányt: ezért kellett meghalnia. ¹⁾

De, ha nem volt teljes Athenében a jogfolytonosság rendes idejében a politikai szólásszabadság: még kevésbbé volt az a gondolat- és lelkiismeretszabadság.

¹⁾ Xenoph. Memorab. és „Demokratie“ ez. m. VIII. fejez.

Ez főleg amaz üldözések történelméből derül ki, a melyeknek Athenében a fölvilágosodás nagy úttörői, a bölcselek, s ezek között különösen a természetbúvárolgatásával foglalkozó gondolkodók, a φιλοσοφοί kitéve voltak.

Sokan szólottak már e tárgyhoz újabb időben; de többen nem kellő tárgyilagossággal, néhányan nagyon is fölületesen, és kimerítőleg a περι ἀσεβείας perek háttérének kellő bevilágításával még tudtommal senki sem.

Hogy mennyire nem kimerítő, sőt részben nem is szabatos azon bírálati méltatás, a melyben e kérdést napjainkban egyes kiváló búvárok és gondolkodók részeltetni szokják, erre nézve jellemzők Renannak következő sorai: »Il ne faut pas l'oublier — mondja ő a »Les Apôtres« című munkájában ¹⁾ — il ne faut pas l'oublier, Athènes avait bel et bien l'inquisition. L'inquisiteur, c'était l'archonte-roi; le saint-office, c'était le portique royal, où(?) ressortissaient les accusations d'impiété. Les accusations de cette sorte étaient fort nombreuses; c'est le genre de causes qu'on trouve le plus fréquemment(?) dans les orateurs attiques. Non seulement les délits philosophiques, tels que nier Dieu ou la providence, mais les plus légères atteintes aux cultes municipaux, la prédication de religions étrangères, les infractions les plus puériles à la scrupuleuse législation des mystères étaient des crimes entraînant la mort. Les dieux, qu'Aristophane bafouait sur la scène, tuaient quelquefois. Ils tuèrent Socrate; ils faillirent tuer Alcibiade. Anaxagoras, Protagoras, Théodore l'Athée, Diagoras de Mélos, Prodicus de Céos, Stilpon, Aristote, Théophraste, Aspasia, Euripide furent plus ou moins sérieusement inquiétés. La liberté de penser fut, en somme, le fruit des royautes sorties de la conquête macédonienne.« Így Renan. Már Schömann ²⁾ jelezte ama tévedéseket, a melyek a »Les Apôtres« nagy hírű szerzőjének e nyilatkozatát a szabotosság szempontjából — különösen, tekintettel az athenei törvénykezésre — nagyon is kifogásolhatóvá teszik. Részemről mindennek fölött azon csodálkozom, hogy Renan azt látszik hinni,

¹⁾ »Les Apôtres« 314. l.

²⁾ Griech. Alterth. II., 584. l.

zöbe vesz vala. Mindannyian belül esnek már amaz évtizedeken, a melyek folyamában Perikles állott élén az atheni államéletnek; legfőlebb Hippon (Rhegionból) kora képezhető még némileg a vita tárgyát: de miután Hippon Perikles kortársának, Kratinosnak egyik vigjátékában a Πρωπίτω-ban szerepel, mint ἀσεβής¹⁾ — nem hihető, hogy Hippon Kratinos e darabjának előadatásakor — tehát mindenesetre már Kimon letűnte óta,²⁾ életben nem lett volna. Bergk szintén Perikles-korabelinek tartja Hippont, habár Mullach egyáltalán nem érzi is magát indítva Hippon korát tüzetesen megállapítani.³⁾ Hippon, Origenes tanuságtétele szerint, a dolgok eredetét kutatta, és azt állította, hogy a világegyetem a tűznek a víz általi legyőzetésének eredménye.⁴⁾ Simplikios szintén úgy említi Hippont, mint a ki Thalessel, Anaximenes-sel és Diógenes Apolloniattal a »mindenség egységes« vagy ha úgy tetszik, a »világ egy voltát« — οὗ ἐν λέγοντας — hirdető bölcselek közt szerepel vala. Már ez, hogy a világegyetem eredetét kutatóit merészeli, már ez egy magában elég volt arra, hogy az atheni tömeguralom őt üldözöbe vegye.

A színpadon a legocsmányább természetellenes bűnök tanító mestere ő,⁵⁾ — az ő tanítványait képviseli a kar a Πρωπίτω-ban kettős fővel, és megszámlálhatatlan sok szemmel:

Κρανία δευρά φερσίν, ὀφθαλμοὶ δ' ὄσα ἀριθμητοί.

Nyilván a természetbuvárló bölcselek azon fúradhatatlan kutatási vizketegét teszi ekkép nevetségessé Kratinos, a mely

¹⁾ Schol. Clement. Alaxandr. Protrept. p. 103: τῶν Ἰππωνος καὶ ὤτου (Δωγάρου) ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατίνος.

²⁾ Schol. Lucian. Alex. 4: ὁ Ἀριστοδῆμος δὲ πρώτος καὶ καταπαύων ὑπερβολῆ, ὅψ' οὗ καὶ ὁ πρώτος Ἀριστοδῆμος καλεῖται, Κρατίνος Πρωπίταις:

Ἀριστοδῆμος ὡς ἀρχηγοῦς
ἐν τοῖς Κημοσιστοῦ ἀνὰ ἔρασι.

E szó ἔρασιhoz elárúlja, hogy mindezek csak a Kimon halála utáni időkre vonatkozhatnak; különben is Kimont életében aligha bántotta volna ez oldalról a komodia.

³⁾ Bergk, Comm. p. 168; Mullach Fragm. Philos. Graec. I, p. 81.

⁴⁾ L. Fail. of. Geol. Attempts. cz. műveket, b. m.

⁵⁾ L. Fragm. Comie. Graec. ed. Didou II, hh.

nyílt izgatást folytattak a népgyűlési díj és az esküdtdíj ellen. kiderül ez a Perikles korabeli komikusoknak — Kratinosnak, Kratesnek, Pherekratesnek, Hermipposnak, Teleklesnek és Eupolisnak — egész rendszeres következetességgel folytatott színpadi hadjáratából, az állítólag már ekkor elcsenevészedett, mert az államot ingyen szolgált ősök példájáról megfélekedett kortársak obolosa és diobelája ellen.

A conservatív párt netáúi uralomra jutása tehát Perikles pénz-juttató és közmunka-juttató politikájával szemben, éppen nem lehetett kecsegtető az athenei tömege nézvé. És a kik nem bírtak lelkesülni a Parthenonnak meg a Propylaiáonoknak örök üde szépségén, bizonyára tudtak mégis emlékezni a tengeri csaták és szárazföldi fegyvertények amaz egész sorozatára, a melyekben Perikles lángszelleme nem kevésbbé fokozta az athenei állam nemzetközi hatalmát, mint a Miltiades-től, Themistoklestől és Kimontól öröklött hírnév dicsőségét. Soha nem volt még az athenei nép oly hatalmas, soha nem nyílt gyermekei számára a legtávolibb, kínos, bujatermékenységű tájakon annyi gyarmat, annyi telepítés, annyi kleruchia, mint éppen ez években. A frigyársak rúttól lé voltak nyugóze, az igaz; ámde ezek sorsáért aligha neheztelhetett éppen a közép-vagyonú és a szegényebb athenei állampolgárok sok ezernyi tömege: hisz tudták azt az athenei *δημος* legsósó rétegében is, hogy ha fölszabadúlnak a lenyűgözött frigyársak, majd az a forrás is, a melyből most oly bőven kerül a közszolgálati napidíjakra, meg a meglepőleg magas középítkezési nap-száma, -- akkor majd ez a forrás vajmi hamar kiapad!

Valóban, nem csekély föladat volt a conservatív pártba nézve ily körülmények közt arra bírni az athenei tömeget, hogy ez tulajdon jóltevőjének, Periklesnek megbuktatására szövetkezzék. Melesias fia Thukydides megoldotta még is e föladatot. Megoldotta oly módon, oly párttaktikai fogással, mely örökre árnyékot fog vetni az ő nevének emlékezetére. A tömeg tudatlanságára, babonás elvakultságára, és alantás fokú értelmiségére építette rá az ő tervét: arra dolgozott, hogy bőszen szenvedélyét költse föl oly bizonytalan tartalmú, lagyománosan vegyes érzelmeknek, a melyeket akkor Atheneben vallásos érzületnek neveztek. Kapott e párttaktikai

fogáson Melesias fiának saját környezete, de kapott azon a szélső néppárt vezére, a hírhedt demagog Kleon is.

Periklés egész odaadással csüggött Anaxagorason, Damonon, Pythokleidesen, Diogenes Apolloniatésen, a kiknek ő fenkölt szellemű, buzgó tanítványa. — részben, mint Anaxagorasnak bensőségteljes meghitt barátja volt; — e böcleselők nagyrészt természetbuvárlattal foglalkoztak; másképp értelmezték a világegyetem csodáit, az égítestek természetét, a légköri tüneteket, mint a hogy ez az athenei államvallás mythológiájában évszázadok óta, főleg pedig Homeros és Hesiodos által megírva volt: tehát rá kellett utalni e böcleselők működésére, mint istenkáromló kegyeletlenségre, mint az államvallás legfőbb hitcikkelyeinek szentségtelen megsértésére, mint valóságos ἀπειθεία-ra és föl kellett bősztíteni ezek ellen a böcleselők ellen a tömeg legalantasabb elemeit, a kik különben tán soha sem kérdezték volna e böclesézekről Athenében, hogy hát ők itt, Kekrops örök városában, tulajdonkép minő véleményen vannak a nap és a hold, meg a csillagok eredete, meg természete felől?

A pártok adhoc-coalitiója ténynyé vált, és egy néphatározati javaslatnak behozatalával kezdette meg a hadjáratot. E javaslatot egy Diopethes nevű athenei állampolgár által nyújtották be az ἐκκλησία-ban. Ki volt ez a Diopethes? Jöjünk mindenek előtt tisztába az ő állásával. Aristophanes scholiastája szerint γρηγορόλογος volt, tehát oly egyén, a ki mesterséget, kenyérkeresetet üz a jövendölgetésből. Symmachos és Telekleides szerint őrzöngő szónok, vagy ha úgy tesszik, fanatikus népszónok volt. Phrynichos is a tympanonnal hoz kapcsolatba egy Diopethes nevű egyént, a mire azután Aristophanes scholiastája azt jegyzi meg, hogy ez nem azonos ama fanatikus népszónokkal. Meglehet, hogy itt két különböző egyén forog szóban; a valószínűség egyébírát a mellett van, hogy ez a néphatározati javaslat-benyújtó ama Diopethessel azonos, a kit Ameipsias tanulatlannak — ἀμαθής e helyett ἀμάθης — nevez Κόλλος nevű vigjátékában. Az őrzöngő viselkedés itt is fölrovatik Diopethesnek, valamint a jóslatokkal való üzérkedés is:

ὅσπερ ποιῶντες χαρακτηροῦς αὐτοὶ διδάσκειν Διοπείθεσι:
τῷ παραμικρομένῳ —

Ugyancsak e Diopeithesről mondja, minden valószínűség szerint, Aristophanes scholiastája, hogy köszvényes és megvesztegethető, sőt ajándék-zsaroló.

Van tehát egy Diopeithesünk, a ki nem egyéb holmi pénzszomjas és tanulatlan üzérkedő jóvendőmondónál — és ott van azután egy másik Diopeithes, a kiről Symmachos és Telekleides azt mondják, hogy fanatikus szónok, μακροδης ῥήτωρ. Lehet, hogy téved Aristophanes scholiastája, midőn egyből két külön személyt csinál: mert hisz az sem lehetetlen, hogy merő gúnyból nevezték el az ἐκκλησία-ban szerepelgető jóvendőmondót szónoknak. Legyen bárhogy, annyi elvitathatatlan, hogy az a Diopeithes, a ki a néphatározati javaslatot az ἐκκλησία-ban benyújtotta, csak vagy egy alantas fokú, tanulatlan fanatikus, vagy pedig holmi szemforgató bérencz lehetett, a ki — netán magasabb műveltségi foka daczára is — merő haszonlesésből ily merénylet elkövetésére hagyta magát felhasználtatni.

A néphatározat — φήσιμα — melyet Diopeithes javaslata folytán az athenai ἐκκλησία elfogadott, és mint látni fogjuk, a lehető legnagyobb erőlyvel és szigorral jogerőre emelt, — e φήσιμα így hangzott: ἐσαγγελισθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας. »Jelentessenek föl (hogy vád alá helyeztessenek) mindazok, a kik nem vallják az államvallás hitezikkeljeit az isteni dolgokról vagy pedig — ἢ — a természeti tüneményekről mindenféle észszerűleg oknyomozó tanokat hirdetnek.« Curtius Ernő, Görögország fényes nevű történetírója e néphatározatot — Plutarchos Περικληθῆ-ének szövegéből — ekkép fordítja: »Er (Diopceithes) setzte den Beschluss durch, dass alle diejenigen, welche die Landesreligion verleugneten und (!) über die göttlichen (!) Dinge philosophirten, als Staatsverbrecher belangt werden sollen.« ¹⁾ Teljességgel nem bírok belenyugodni

¹⁾ Ernst Curtius: Griech. Gesch. II. p. 344.

önmagában önkéntelenül, midőn szemei Diopieithesnek e természetbuvárlat-írtó néphatárzatát megpillantják. Szeretné az ember, ha lehetne, kétségbevonni Plutarchos azon helyének hitelességét, a mely e sötét néphatárzat emlékét átszolgáltatta az utókornak. Egyfelől a Parthenon és a Propylaionok, Pheidias szobrai, Perikles szónoklatai, Sokrates bölcsesége, Sophokles fenséges drámái. — és nyomban az örök szép mind e csodáinak tőszomszédságában az athenei állampolgároknak szabadon vitakozó, szabadságedzett testülete, souveraine gyűlése, mely egy őrzőngő jövődömondónak vagy szemforgató hérencznek a szavára, kimondja, hogy halál fia legyen az, a ki ezentúl Athenében a napot, holdat, csillagokat, a világegyetem csodáit meri vizsgálni!

Mind hasztalan, a tényálladékon, a reálphilologiai tényálladékon nem lehet többé változtatni. A merénylet megtörtént: mert nemcsak, hogy nem jutott még eszébe komoly philolognak Plutarchos illető helyének hitelességét kétségbevonni, nemcsak, hogy oly közvetlen kortanúra vezethető vissza Plutarchos illető helye, mint Perikles kortársa és életirója, thasosi Stesimbrotos, és oly kritikai történetíróra, mint a legjobb forrásokból, szintén kortanúk följegyzéseiből merítő kymeí Ephoros: de szintén megdönthetetlen hitelességű forrásokból tudjuk azt is, hogy Diopieithes néphatárzata nemcsak elfogadtatott, de egyúttal tényleg államjogi motívumúl is szolgált arra, hogy Athenében, ugyancsak még Perikles uralmának végső éveiben, az irtóháború a természetbuvárló bölcselők ellen, a *φωσφόροι*-ok perbefogatása, meghurczoltatása, részben elítéltetése által megkezdessék.

Nyomban Diopieithes néphatárzatának meghozatala után főbenjáró perbe fogta az athenei nép klazomenai Anaxagorast, apolloniai Diogenest és Perikles egyik tanítóját Damont; talán ekkor fogta perbe Pythokleidest is; a többiek, úgy látszik, a perbefogatás elől még jó időben elmenekültek. Perbe fogták pedig a fönne nevezett *φωσφόροι*-okat *πρωί ἀποβείας*, vagyis az államvallás követelte kegyelet, hogy szabatosan fejezzem ki az istenek iránti kegyelet megsértéséért.

Klazomenai Anaxagoras perbefogatására fektették, úgy látszik, a főszűlyt. Már csak azért is, mert ő az Athenében mű-

die Vorkämpfer der unbeschränkten Volksherrschaft, wie Kleon, denen es nur darum zu thun war, die Autorität des Perikles zu stürzen.«¹⁾ Curtius e szavai heves támadást idéztek föl Müller-Strübing részéről, és valljuk meg őszintén, hogy Müller-Strübingnek a dolog érdemére nézve mindenesetre igaza van. »Was gibt ihm das Recht, durch seine Darstellung dem Leser einerseits zu insinuiren, Kleon habe sich persönlich bei der Anklage betheiligt, andererseits aber den Thukydides als Ankläger zu escamotiren?« Így kiált föl Müller-Strübing, és azt lobbantja szemére Curtiusnak, hogy ez csak azért nem akarja bevallani Melesias fiának Thukydidesnek közreműködését Anaxagoras perbefogásában és elítéltetésében, mert művének korábbi folyamában már olybá igyekezett föltüntetni az oligarcha pártvezért, mint a ki már most teljesen loyális módon illeszkedett volna bele a Perikles uralmának cultusába, és fölhagyott volna egyáltalán minden további ellenzékieskedéssel.²⁾ Részemről azt merem hinni, hogy nem ily kicsinyes tekintetek vezérelték Curtius tollát e kérdésben; inkább szeretem hinni, hogy Curtius visszaborzadt ama gondolattól, hogy az athenéi conservatív párt feje, a kit ő művének egész folyamában, mint az ősök erényeinek letéteményesét magasztalgat vala, ez a Melesias fia Thukydides ennyire lealázó szerepére vállalkozott volna a culturelleses dühöngésnek, és ennyire lábbal taposta volna a gondolatszabadság követelményeit. — Pedig a dolog csakugyan így áll: Melesias fiának Thukydidesnek példája is mutatja, hogy Athenében vakon ragaszkodni az ősök fölfogásához, világnézetéhez annyit tett, mint ellene szegülni a szellemi fölvilágosodásnak!

Anaxagoras perbefogatása tehát megtörtént, és bármennyire megfeszítette is Perikles minden erejét, csakhogy bensőségteljesen kegyelt tanítóját és szeretett barátját megmenthesse: ez neki nem sikerült. A per kimenetele felől nem hangzanak egybe tudósításaink.³⁾ Csak Hieronymos mondja azt, hogy Anaxagorast az athenéi δίκαστήριον Perikles közben-

¹⁾ Ernst Curtius, Griech. Gesch. II., p. 344.; hsl. 6, Müller-Strübing i. h. p. 318.

²⁾ Aristoph. u. d. hist. Krit., p. 319. kv.

³⁾ L. Fragm. Philos. Graec. u. Mullach I. és Demokr. I., 4. fejt.

másunknak nézetem szerint első sorban a hellenség irodalmi, ránk szállott hagyatékának töredékszerű esekélységére vezethető vissza. Perikles fényes korából alig szállott egyéb korunkra, mint néhány történelmi kisebb-nagyobb töredék, — Herodotos és Thukydides művei később láttak szerkezetök egészében világot — továbbá apróbb költői művek, és a komikusok, meg tragikusok töredékein kívül Aischylos, Sophoklos és Euripides néhány drámája. Elvesztek azon művek is, a melyek a *περί ἀσεβείας*; perekre vonatkozólag Perikles korabeli adatokat bővebben tartalmazhattak, habár Perikles halála óta irattak is. Nem esodálkozhatunk tehát a fölött, ha sem Plutarchosnál, sem Diogenes Laertiosnál nem bukkanunk oly idézetekre, a melyek a Perikles, illetőleg a Diopeithes korabelieknél korábbi *περί ἀσεβείας* perekre vonatkoznának. Hogy azonban mindezek daczára is már Diopeithes néphatározata előtt is üldözhatték a *φουκό*-okat Athenében *ἀσεβεία* miatt: ezt valószínűvé teszi először ama tény, hogy *περί ἀσεβείας* fogták perbe Aischylost jóval Diopeithes néphatározatának benyújtása előtt. A vád Aischylos ellen természetesen nem az volt, hogy e tragikai költő az égi testeket vizsgálgatja, hanem az, hogy oly czélzásokat tett egyik darabjában az eleusisi rejtelmekre, a melyek e mysteriumokat profanálják. Volt tehát *περί ἀσεβείας* per Athenében már Diopeithes föllépése előtt is; ez kétségtelen.

Ez nem is lehetett máskép, miután az athenei szokásjog egyik legrégibb mozzanatát amaz úgynevezett »nem-írott-törvények» — *ἀγραφα νόμοι* — képezték, a melyeket értelmezni jogérvényesen az athenei államjog szerint illetékesek, csakis egy bizonyos előkelő pap-nemzetség tagjai, az Eumolpidák voltak. — Ez *ἀγραφα νόμοι* érvényben voltak az athenei államjogban a legrégibb időkől fogva, és érvényben is maradtak egész Tisamenos törvényhozásáig (403 Kr. e.); mert csak ekkor hozott Athenében törvény, a mely azt rendeli, hogy »a hatóságok ezentúl csak írott törvények szerint járjanak el.« *Ἄγραφοι δὲ νόμοι τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περί ἐνόεω.* Így hangzik e törvény, melyre Andokides beszédében *περί μυστηρίων* hivatkozik. ¹⁾ Ezen »nem írott törvények,« ezen *ἀγραφοι*:

¹⁾ Andocid. de myster. 85. Orat. Attic. I., 62., est. Didot.

νόμοι alapján történt az ἀσβεβεία-val vádolt állampolgárok perbefogatása Athenében, a Diopeithes néphatározata előtti időkből. Az ἀρχων βασιλεύς tisztéhez tartozott az ἀσβεβεία-ra szóló följelentéseket — tulajdonkép vádakokat — az Eumolpidák szent nemzetségéhez áttenni a régiebb időkből — ὁ γὰρ βασιλεύς ἐπιμαρτυροῦν τῶν ἱερῶν πραγμάτων καὶ εἰσῆγε τὰς τῆς ἀσβεβείας γραφάς πρὸς τοὺς Εὐμολπίδας. Ezt mondja Demosthenes scholiastája. Schömann tájékozatlanságot vet ugyan szemére Rennannak. ¹⁾ — azért, hogy ez utóbbi a περί ἀσβεβείας perekről szólva, belhozta az ἀρχων βασιλεύς-tisztét az eljárásba. Tagadhatatlan, hogy később más eljárás követtetett; de hogy Ephialtes reformja előtt (462. Kr. e.), midőn az archonok még egész régi hagyományos bírói jogkörüket gyakorolták, az ἀρχων βασιλεύς-nek az ἀσβεβεία-pereknél ily szerep juthatott, miképen Demosthenes scholiastája előadja, ezen nincs okunk kételkedni. És ha az Ephialtes korszakán belül az esküdt bírák δικαστήρων-aira devalváltatott is az ἀρχων βασιλεύς hajdani jogkörének egy része, hogy az Eumolpidák, mint az ἀρχαροὶ νόμοι egyedül jogosított értelmezői mégis jelentékeny tisztet gyakoroltak a περί ἀσβεβείας pereknél, ez ismét Demosthenes scholiastájából tűnik ki ²⁾ — τὸ δὲ δικάζεσθαι πρὸς Εὐμολπίδας, τρίτον εἶδος τοῦτο δικαστηρίου, ἱερὸν γένος οἱ Εὐμολπίδας, ἱεράται δὲ ἐν Ἐλευσίῃ καὶ ἐπὶ τοῦτου πολλὰς (!) ἐδικάζοντο ἀσβεβείας οἱ βουλευόμενοι. Sőt kiderül ez Lysias egyik beszédéből is, még pedig közvetlen kapcsolatban Periklesnek a nevével. Perikles ama beszédében, melyet Thukydidesnél találunk följegyezve, mint a samosi háborúban elesetek fölötti gyászbeszédet, mondja, Perikles e beszédében örökre elévülhetetlen rajzát adja az athenei demokratia dicsőségének. — Ama helyütt, a hol a törvények tiszteletéről beszél, előhossa Perikles az ἀρχαροὶ νόμοι-t is, mint oly törvényeket, a melyek, habár nincsenek is írásba foglalva, mégis már pusztán létezésöknél fogva is szöveget hoznak mind azokra, a kik azokat megsértik — ὅσοι ἀρχαροὶ ὄντες αἰσχρὴν ἠμολογουμένην φέρουσι. ³⁾ Tekintve Pe-

¹⁾ I. h.

²⁾ Demost. Schol. c. Androt. 691., 28.: τῶν ὄντων τὸ δικαστηρίου εἰσάγονται οἱ γραφαί.

³⁾ Thucyd. Bell. Pelop. II., 37. Lásd «Demokratie» című mű-

is, hogy hát a Diopieithes néphatározata benne gyökerezett-e már — elvi szempontból — az athenei államjogban? Igen, benne gyökerezett az, és ha szemben Anaxagorassal, Damonnal, Diogenes Apolloniattal stb. mégis szükségét látta a pártok koalíciója Diopieithest ily *ψήφισμα*-val szerepeltetni: úgy eunek egyfelől az lehetett az oka, hogy Perikles fenséges kezdeményezései folytán a szellemvilág haladása mégis annyira tért hódíthatott már az athenei állampolgárság egy részénél, hogy új intézkedésre volt szükség, miután az Eumolpidák rozsdás fegyverével nem igen boldogulhattak volna már a természet buvárló bölcselek ellen: más felől pedig, mint ellenzéki fogás is hasonlíthatatlanul hatályosabbnak ígérkezett egy vilharos *ἐκκλησία* sok ezernyi friss szavazatával izenni meg az irtó háborút Perikles böleselő barátainak, mint az Eumolpidák hagyományos eljárásával.

Perikles halála után tovább folyt az irtó háború a *φουρκός*-ok ellen. Kitérnék ez Plutarchos *Νικίας*-ából, a hol egy felől azt olvassuk, hogy Anaxagoras könyvét *Περὶ φύσιος* csak lappangó, titkos olvasmányúul élvezhették némelyek s egyáltalán nem volt e könyv Athenében elterjedve, másfelől pedig azt látjuk, hogy a természetvizsgálók ellen a gyűlölet még ekkor is (dühöngött.)¹⁾ *ὥστε ὁ λόγος ἐνδοξός, ἀλλ' ἀπόρρητος ἔστι, καὶ δι' ὀλίγων καὶ μετ' εὐλαβείας τινος ἢ πιστεως βαδίζον* — és ezt közvetlenül megelőzőleg: *οὐ γὰρ ἤδειξαντο τοὺς φουρκούς καὶ μετεωρολόστους τότε καλομένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηραγασμένα πάθη διατρέφοντας τὸ θεῖον.*²⁾

¹⁾ Plut. Nic. 23.

²⁾ Plut. Nic. 23. A *σοι* azt árulja el, hogy Plutarchos e hírét vagy saját stílusára írta át, vagy pedig nem Nikias valamelyik kortársának híradásából merítette. Ez utóbbi sejtelenben erősíthet meg bennünket Plutarchos szövegében ama fonszárnyaló kis enkomion is, a melyben kapcsolatosan a természetbuvárló böleselők üldöztetésével, Platonnak matematikai alapra fektetett csillagászati tanait részesíti. Plutarchos e szavaiból az tűnnék ki, hogy Platon oly szilárd alapra fektette a természet buvárlatát, hogy az ő föllépése után Athenében — mintegy meghajolva az értelem ellenállhatatlan követelményei előtt — a természetbuvárokat többé nem is üldözték. Ezt csak századokkal később lehetett híresztelni. Nikias esete után, mert Platon kortársai, sőt közvetlen tanítványai is az ellenkezőről lehettek meggyőződve. Hisz *περὶ ἀσβείας* fog-

Nem is lehet meg beünöket, ha ez időtájban, midőn még a legelőkelőbb dűsgazdag athenei hadvezér Nikias is megrémül egy holdfogyatkozástól, a szegényebb sorsú atheneiek nagy tömegében, az athenei viszonyok folytán, e szellemi műveltség nélküli, mert magán-tandíjképtelen tömegben oly termékeny talajra találtak a népbütítés hagyományos ügynökeinek izgatósai. A $\phi\lambda\zeta\sigma\mu\alpha$ az athenei államjog szerint csak egy évre volt érvényes: de nagyon is tévednének azok, kik azt hiúnnák, hogy miután nincsen semmi nyoma Diopéithes $\phi\lambda\zeta\sigma\mu\alpha$ -ja folytonos megújíttatásának, meg kellett szünnie Athenében a 430-diki év lepergése után a természetbuvárló böleselők elvi üldöztetésének.

Bizony nem szüntek meg a $\pi\sigma\phi\iota$ $\acute{\alpha}\nu\sigma\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}\zeta$ -féle perek ez irányban azontúl sem. Adataink 430-tól egész Aristoteles perbefogásáig, sőt azt mondhatni sunioni Sophokles törvényének meghozataláig (318. Kr. e.) vajmi töredékesek ugyan: ámde, hogy eme hosszú időköz folyamában nem csak Andokides ellen, és nem csak a Kinesias-féle athenei irodalmi gaminek ellen indítottak $\acute{\alpha}\nu\sigma\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}$ pereket az államvallásnak holmi pajkos kigúnnyolásáért, hanem komoly böleselők ellen is, csak azért, mert ezek élni mertek a vélt gondolat-szabadsággal a fölvilágosodás érdekében: ezt megérthetjük, mihelyt tudomásul vesszük Demokritosnak, Protagorasnak, Prodikosnak, Archelaosnak eseteit, hogy a Sokrates ellen fölhozott egyik vádpontot és Kritias rendeletét, vagy ha úgy tetszik, törvényét a (szónokok és) szónoklattan-tanítók ellen ne is említsem.

Demokritos, ki negyven évvel vala fiatalabb Anaxagorasnál, Demetriós Magnes tanúságtétele szerint több évet töltött ugyan Athenében, és annyira visszahúzódba élt ott Sokrates kortársai között, hogy őt senki nem ismerte — $\eta\lambda\theta\omicron\nu\gamma\acute{\alpha}\rho$, $\varphi\eta\sigma\iota\nu$, $\epsilon\iota\zeta$ $\text{A}\theta\acute{\eta}\nu\alpha\zeta$, $\kappa\alpha\iota$ $\omicron\upsilon\tau\iota\zeta$ $\mu\epsilon$ $\epsilon\gamma\nu\omicron\kappa\epsilon\nu$.¹⁾ Hogy pedig ezt nem merő szerénykedésből tette — $\theta\acute{\omega}\zeta\eta\zeta$ $\kappa\alpha\tau\alpha\varphi\omicron\rho\omicron\nu\omicron\nu$ — hanem minden valószínűség szerint csak is azért, mert félt a nyilvánosság terére lépni, nehogy őt is utolérje valamely $\pi\sigma\phi\iota$ $\acute{\alpha}\nu\sigma\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}\zeta$ per: ezt elárúlják — kapcsolatba hozva Plutarchos fönnidéták perbe még Aristotelest és Theophrastost is, ez utóbbit a sunioni Sophokles törvénye alapján. (L. alább a szövegben.)

¹⁾ Diog. Laert. IX. 36.

zett kifejezéseivel Anaxagorasnak csak rejtekben olvasgatott és bizalmasan továbbított könyvéről — Valerius Maximus szavai: »Athenis autem compluribus, inquit, annis moratus omnia temporum momenta ad percipiendam et exercendam doctrinam conferens ignotus illi urbi vixit, quod ipse in quodam volumine testatur.«¹⁾ Tehát Demokritos lakott, tanulmányozott, sőt tanított is Athenében, de csak bizalmas körben, úgy szólván, titkon. Vajjon mi készíthette e nagy gondolkodót ily alakoskodásra? Meg lehetünk győződve, nem alakoskodás volt ez tőle, hanem óvatosság. Anaxagoras, Damon, Pythokleides és Diogenes Apolloniates perének emlékezete inthette őt ez óvatosságra — a hol Plutarchos szavai szerint, még az ötödik század végével is annyira gyűlölte a nép a *μεισερολογίαν*-t — ama böleseleket, a kik a természeti tüneményeket buvárolgatták.

Valószínűleg ez időbe esik Protagoras üldöztetése is. Plutarchos *Nszia*-ában ugyan kapcsolatba hozatik Protagoras üldöztetése és elmenekülése Anaxagoras bebörtönöztetésével, sőt Plutarchos még előbb említi a sorrendben, mint Anaxagorast. Nem lehetetlen, hogy már ekkor érezte Protagoras az athenei állapotok súlyát, és elmenekült Athenéből bizonyos időre, hogy Diopieithes *ψήφισμα*-jának következményeit ne kelljen elviselnie. Hogy Protagoras egy időben még a csillagok tanulmányozásával is foglalkozott, ezt följegyezve találjuk nem egy későbbi forrásban: ez azonban még nem elég alap arra, hogy határozottan állíthassuk, hogy Plutarchos szavai akkép értelmezendők, hogy ez a nevezetes abderai sophista már a Diopieithes néphatározatának alkalmából is kénytelen volt elmenekülni Athenéből. — Igaz, Perikles henső böleselei körének ő is bizalmas tagja volt, és így a gyanú, hogy ő is részes az Anaxagorasék tanaiban, őt is meglehetősen kiméletlenséggel terhelhette. Mindez azonban merő sejtelen. De bevégzett tény, hogy Protagorast később csakugyan perbe fogták *ἀσεβεία* miatt, és halálra is ítélték, az ő műveit pedig néphatározat folytán a bakó által elégettették. Aristoteles szerint Euathlos emelte ellene a vádat. Hogy azért-e, mert mint egyéb

¹⁾ Valer. Max., VIII., c. 7, ex. extr. 4. Hsl. 5. Diog. Laert. IX., 36.

forrásaink mondják, egyik művét azzal kezdte, hogy »nem tudja, hogy léteznek-e istenek, valamint azt sem tudja, hogy nem léteznek, miután a kérdés, mint kutatás tárgya, már magában homályos és az emberi élet e kérdés megfejtésére nagyon is rövid« — Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔγω εἰδέναι, οὐδ' ὧς εἰσὶν, οὐδ' ὧς οὐκ εἰσὶν, πολλὰ γὰρ τὰ κοινώοντα εἰδέναι, ἧ τε ἀδηλόγητος καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. ¹⁾ Hogy ezért vádolta-e be őt Euathlos, ezt Aristotelesnek Diogenes Laertios által idézett szavaiból ki nem érthetni. Euathlos különben Protagorasnak egyik tanítványa volt, és Cramer Anecdotái szerint ²⁾ előadásai folytán, azok folytán, t. i. a miket Protagoras előadásai alatt tanító-mesterétől hallott, tette a följelentést, illetve emelte a vádat Protagoras ellen. Diogenes Laertios Pythodorost a Négyszázas autokrator-testület egyik tagját nevezi meg mint vádlót: ³⁾ de Aristoteles hiradása mindenestre több hitelt érdemel. És ha csakugyan azok miatt vádolták őt be, a miket előadásában mondott, akkor csakugyan nem lehetetlen, hogy nem csupán azért ítelték el őt, mert az egyik művét a fönt idézett szavakkal vezette be, hanem oly tantételért is, a mely rokonságban állhatott a ρουζιά-ók tanaival. Jobban el van egyébként terjedve az epigonok irodalmában a másik versio. ⁴⁾ Különösen sietnek értékesíteni e versiót a már keresztény görög írók: Eusebios, Kyrillos, Joannes Chrysostomos, Epiphanius, ⁵⁾ a mi mint buzgalom az atheismus hirdetői ellenében ama kora századokban épp annyira kegyeleltre méltó szímben tűnik föl, mint a mennyire tekintélyes kútfők fölhasználásában gyökerezik. Hisz nem csak Suidas mondja, hogy τὸ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη, διότι λόγον ποτὲ εἶπεν οὕτως ἀρξάμενος. Περὶ θεῶν οὐκ ἔγω εἰδέναι κ. τ. λ. —

¹⁾ Diog. Laert. IX., 51. Hsl. 5. Blass, Gesch. d. a. Bereds. — Mullach, Frgm. Graec. II., 130. kvv.

²⁾ Cramer Anecdot. I., p. 174. εἶτα Πρωταγόραν. Εὐαθλίω τοῦς τῶν μαθητῶν συζητησάντος αὐτῶν.

³⁾ Diog. Laert. IX., 54. : κατηγόρησε δὲ αὐτοῦ Πυθόδορος Πολυζήλων, εἰς τῶν τετρακοσίων. Ἀριστοτέλης δὲ Εὐαθλίω φησι. — Hsl. 5. Blass i. h.

⁴⁾ Mullach azt hiszi, hogy eskis a fönnidézett könyv bekezdése miatt íteltetett el. (Frgm. Philos. Graec. II., LXXI. és 130—1.)

⁵⁾ I. Fragn. Philos. Graec. II. i. h.

de már jóval előbb Cicero ¹⁾ és Minucius Felix ²⁾ is hasonló értelemben nyilatkoztak.

Van azonban az éremnek másik oldala is. Föltéve, hogy Protagorast nem *μετεωρολογιστία*-ért, hanem azért ítelték halálra, mert azt mondotta, hogy nem tudja: vajjon léteznek-e istenek, sem azt, hogy nem léteznek, még ezt föltéve is: vajjon érdekében állott-e a fölvilágosodás ügyének, hogy Athenében ily kegyetlen fanatizmussal zárják el a tért, akár egy tisztább vallás, pl. a monotheismus elől is? A gondolatszabadságot semmi esetre sem constatálta az az athenei *ἐκκλησία*, mely Protagorast halálra ítéli és könyveit ünnepélyesen a bakó által megégetteti vala. Pedig, hogy ez megtörtént, ezt egy sereg későbbi szerző mellett oly kritikai alapossággal fürkésző író is mondja, mint Sextos Empeirikos: *θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένων τῶν Ἀθηναίων διαφυγῶν καὶ κατὰ θάλατταν πταίσας ἀπέθανε.* ³⁾ és nemcsak Eusebios mondja, hogy *τούτου Ἀθηναῖοι τὰς βιβλους ἐψηφισαντο καῶσαι* ⁴⁾ és ismét *Ἀθηναῖοι πρυγῆ Ζημιώσαντας τὰς βιβλους αὐτοῦ δημοσίᾳ ἐν μέσῃ τῆ ἀγορᾷ κατέκαυσαν* ⁵⁾ nemesak Suidas mondja, hogy *τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη* ⁶⁾ — hanem Cicero is, ⁷⁾ hogy *Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in concione combusti, és Minucius Felix is, hogy expulerint suis finibus et in concione eius scripta deusserint.* ⁸⁾

Protagoras tehát halálra íteltetett és megégettettek művei. összes művei; tehát a természetről írottak és azon politikai műve

¹⁾ De Natura Deorum I. 23.

²⁾ Octav. c. VIII.

³⁾ Advers. Mathem. IX. 56.

⁴⁾ Chronic. Olymp. 84.

⁵⁾ Praepar. Evang. XIV., 79. — Philostratos (pag. 45 ed Kayser) nem mondja, hogy nem íteltetett el Protagoras, hanem így mondja, hogy: *ὡς μὲν πινος, κρηθεις, ὡς δὲ ἐνίοις δοκεῖ ψήφου ἐπισηχθείσης: μὴ κρηθίντω.* Arra, hogy halálra íteltetését kétségbevonjuk, egyáltalán nincs ok. Hogy Platon sem »Sokrates apologiá«-jában, sem egyebütt nem szól nyíltabban, ennek oka ama tartózkodás is lehetett, a melyről l. alább.

⁶⁾ Suidas v. *Πρωταγόρας*.

⁷⁾ Nat. Deor. i. h.

⁸⁾ Octav. i. h.

is, a melyből Aristoxenos tanúságtétele szerint maga Platon is sokat merített. ¹⁾

Mikor történt ez?

Míntogy a Pythodoros neve előfordúl a Négyszázás autokrator államtestület tagjainak nevei közt, tehát ebből némelek azt következtetik, hogy ez csakis 411-ben a Négyszázás uralom alatt történhetett. Már a »Demokratie« című művem első kötetében is kifejtettem, hogy ez igazolhatatlan állítás; Aristoteles szerint nem is Pythodoros volt a vádló, hanem Euathlos; most hozzá teszem, hogy kűtfőink erre éppen nem engednek már magokban véve sem következtetni: mert Sextos Empirikos oly kifejezést használ, a melyből az derül ki, hogy az atheneiek *ψήφισμα*, néphatározat folytán ítéltek halálra Protagorast és *ψήφισμα*, néphatározat folytán ógettették meg az ő könyveit. A Négyszázak uralma alatt azonban néphatározatról szó sem lehetett, mert hisz tudjuk Thukydidésből, hogy a Négyszázak nem hívták egybe egyetlen egyszer sem az *ἐκκλησία*-t. Cicero szintén conciót emleget, valamint Minucius Felix is. Bizonyára nem így fejezték volna ki magokat, kivált Minucius Felix, ha azon forrásokban, a melyekből merítették értesülésöket, nem lett volna *ἐκκλησία*-ról szó. Protagoras eliteltetése, összes műveinek, tehát természetbölcséleti és politikai műveinek elégettetése nem a Négyszázás uralmat terheli, hanem szintén csak a tömeguralmat. Vagy a sikeliái hadjárat szerencsétlen kimenetele és a Négyszázás uralom közti időközben történhetett perbefogatása és eliteltetése, vagy pedig mindjárt a Négyszázás uralom megdőltével, a Theramenes demokrátiájában.

Prodikost Keosból ismerjük, mint sokoldalú sophistát. Hogy foglalkozott politikával, ezt nem csak Aristophanesből értjük meg, de azokból is, a miket már egy tüzetes értekezésemben a görögök politikai irodalmáról bemutatni szerencsém volt; és Prodikos foglalkozott a természeti tüneményekkel is ²⁾ vagy legalább is belevonta ez utóbbiakat az ő erkölcs-bölcséleti fejtegetéseibe oly módon, hogy az államvallás sérelmét vélte

¹⁾ Hsl. 5. További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez cz. értekezésemmel.

²⁾ Sext. Empir. Adv. Mathem. IX., 18., p., 552 és IX., 52., p. 561.

azok közé ne sorozzuk, a kik az athenei tömeguralom gondolat-szabadságot nem ismerő vakbuzgalma folytán halált szenvedtek.

Tömeguralmat említék ismét; mert sem a Négyszázas uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt nem történhetett perbefogatása és halála. Ekkor Prodikos már nem volt életben. Kivégeztetése tehát mindenestre a tömeguralom idejébe esik, valószínűleg a Diopethes néphatározatának meghozatalát követő évtizedekbe.¹⁾

Archelaos volt az utolsó ion bölcselő Athenében — ἐληξεν ἐν αὐτῷ ἡ προσωρή φιλοσοφία — mondja Diogenes Laertios²⁾ — és hozzá teszi elég kritikátlanul, Σοκράτους τὴν ἡθικὴν ἐσαγαγόντος. Mintha nem irt volna Archelaos után, sőt Sokrates halála után is Platon a világegyetemről Athenében és többé-kevésbé nyomban utána Aristoteles és a peripatetikusok egész csapata! Hanem annyi tény, hogy Archelaosnak, a προσωρός-nak Athenében a Diopethes-féle néphatározat folytán el kellett öökre némiúnia, sőt, hogy életét megmenthesse, menekülnie kellett neki is azok dühe elöl, a kik felöl Plutarchos oly jellemzőleg mondja, hogy »gyűlölték a meteoroleschákat.« Ezek, a természetbuvár-gyűlölők pedig többséggel rendelkeztek ekkor még az athenei ἔθλησια-ban: csak az kellett, hogy holmi Diopetheshöz hasonló egyén a tanulatlan tömeg figyelmét a προσωρός-okra, πετρωολέτρω-ra főlhívja és azonnal ismétlődtek mindazon izgalmas jelenetek, a melyeket Anaxagoras perbefogatása előkészítésének alkalmából tapasztaltunk. Archelaos Anaxagoras tanítványa volt, másfelöl Sokratesnek ifjúságában vagy akár kevésbé előrehaladott korában egyideig tanítómestere. Zeller kétségbevonja ugyan³⁾ ennek lehetőségét: ámde Zeller érvei legkevésbé sem győzhetnek meg az ellenkezőről. Hisz azért, mert Sokratesnek más fogalma volt a jogról, s az erkölcsi igazságról, mint a miő elméletet a jog és az erkölcsi igazság, meg a törvények és erkölcsök keletkezéséről Diogenes Laertios Archelaosnak

¹⁾ Hls. ö. Welcker: »Prodiens, der Vorgänger des Sokrates,« a »Rhein. Museum« I., 1., 4. és Cougny de Prodicio Coo, Socratis magistro, dissertatio. Par. 1858.

²⁾ Diog. Laert. II., 16.

³⁾ L. Sallustius államformái ezimű értekezésemet, 1884.

rok, úgy ezek — hacsak titkos, magántermészetű ellenszenv vagy bosszúvágy nem vezette őket, — bizonyára az ő fölmentésére szavaztak volt. Kipótolthatatlan vesztesség úgy az alkotmány-, mint a műveltség-történelemre nézve, hogy nem szállott korunkra a phaleroni Demetrios Σωκράτους ἀπολογία-ja: ha előttünk feküdnék, kétségen kívül több oldalú értesüléssel, és kevésbbé leplezett tényálladékkal ismerkedhetnénk meg ezen végzetterhes pörből, mint ez különben a ránk szállott irodalmi hagyaték folytán most történhetik.

Ama vádpontok, a melyeket Platon, Xenophon és mások fölhoznak, részben szerfölött kicsinyesek egy modern gondolkodó szemében; meglehetően voltak azok a babszemmel kisorsolt athenei esküdtek együzmelyikére nézve. Oly alantas műveltségi fokon álló atheneiek, a kiknek tömeges tetszésére számít vala Aristophanes, midőn a »Felhők«-ben a természetbuvárló böleselőkre uszítja vala a tömeg bösz szenvedélyeit:

θίωκε, βάλλε, παῖς πολλῶν ὄννεκα
μαλίστα δ' εἰδώς, τὸς θεὸς ὧς ἡδίκουσι *) —

az ily alantas fokon álló atheneiek elégséges vádnak tarthatók Sokrates elítéltetésére még azon gyermekes pletykát is, hogy Sokrates Homerosnak azon sorát szereté szavalgatni, a melyben bottal veri, hogy rendre szoktassa a közembert a fejedelem. És ha nem is láthatunk már bele manap a Sokrates elítéltetésére szavazott athenei esküdtek lelkének mélyébe, annyit mégis megérthetünk, hogy sem azon vádpontra, hogy Sokrates »mindent kutat, a mi az égben és a föld alatt« van, nem mondotta ki egy athenei esküdt sem, hogy hát szabadon kutathatja az ember mind az ég tüneményeit, mind pedig a földalatti dolgokat Athenében, sem pedig azon vádpontra, hogy Sokrates éles bírálat alá veszi az athenei állami közegeknek babszemmel sorsoltatását, nem emelkedett hang, a mely erre azt felelte volna, hogy hát szabad Athenében az államintézményeket bármily tárgyilagossággal bírálat alá venni, hogy azután czélszerűbb államintézmények elérhetővé végezt

*) Aristoph. Nub. 1569—10.

ugyan egy kissé a természetbuvárló bölcsesek üldöztetése, de korántsem szűnik meg az még egészen. Nehéz nyomás súlyosodott az atheni tömeguralom intézményeinél és szelleménél fogva még Platon tanítói és írói működésére is. Ugyanazon tömeg, a mely Audokidest, Kinesiaszt $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}\sigma\tau\acute{\iota}\alpha\varsigma$ perbefogatja vala holmi pajkos kifakadásokért, vagy a mysteriumok szent titkainak kigúnyolásáért, ugyanezen tömeg lelki szegénysége, tanulatlansága volt annak akadálya is, hogy Platon Athenében a maga tanaival nyiltabban, ünnepélyesebben fölléphessen, és műveiben a világ-egyetemről kevésbé leplezgetve, minden homályosdi körülírás nélkül szólhasson. Platonnak nem jutott még hely Athen fenséges középületeinek bensejében; a bejárat előtt, a külső oszlopcsarnokokban kellett neki is még megvonulnia a maga hallgatóival, mielőtt az Akademosék kertjében és házában biztossággal érezhető magát az ő tanítómeisteri tisztében. Szint így, ily okok folytán jutott osztályrészül Aristotelesnek is a $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \tau\alpha\tau\omicron\varsigma$ és egyéb bölcselek iskoláinak többé-kevésbé hasonló külső vagy magán-helyiség. Már Matter figyelemzetett e körülményre, és ennek folytán alkalmat remélek találhatni még e kérdésnek tüzetesebb kifejtésére. Aristoteles sem kerülhette el a $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}\sigma\tau\acute{\iota}\alpha\varsigma$ pert. Azt hiszik, hogy az athenusi Hermeiasra írt költeménye, illetőleg ennek paiani czime miatt fogták perbe, és ugyan annyival inkább, minthogy azzal is gyanúsították, hogy, mint Nagy Sándor hajdani nevelője, kezére dolgozott a makedonoknak. Én azonban azt hiszem, hogy összes természetbuvári működése sokkal ismeretesebb és államvallás-ellenesebb volt, semhogy a makedon uralom alól fölszabadult tömeguralom ezt egy könnyen megbirta volna neki bocsátani. Elmenekült tehát a per elől (322?) és soha nem tért többé vissza Athenébe. Jobban ismerjük azon üldöztetéseket, a melyeknek Athenében a bölcselek a Polysperchon segítségével Antipatros uralma alól fölszabadult tömeg részéről voltak ismét kitéve. Azon törvény meghozatalát értem, a melyet Sunionbeli Sophokles, Amikleides fia hozott javaslatba; a mely elfogadtatván, s törvényerőre emeltetvén, Aristoteles nagyérdemű utóda, Eresosbeli Theophrastos és vele a bölcsesek egésze serege volt kénytelen elmenekülni Athenéből. A »Demokratie« című művem első kötetében kimutattam, hogy ez a

Sophokles-féle törvény megalkotása semmi esetre sem eshetik phaleroni Demetrios epistasiájának éveibe (317—307. Kr. e.) hanem minden valószínűség szerint a Polysperchon pártfogása alatt helyreállított tömeguralom idejébe vagyis 318-ba esik. Demochares, Demosthenes tulajdon u. i. okaöcsese, volt a nép-párt részéről e culturelles merényletben a mozgató; sunioni Sophokles az ő támogatásával vitte keresztül az ő bölcsész-írtó törvényét; sunioni Sophokles törvénye így hangzik: A bölcselők közül senki sem alapíthat, tarthat fönn iskolát, ha csak neki tanács és nép ezt meg nem engedi, ha pedig nem, halál legyen a büntetése. *Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον εἰσενεγκόντος μηδὲνα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀφῆγεισθαι, ἂν μὴ τῆ βουλῆ καὶ τῆ δῆμου δόξῃ, εἰ δὲ μὴ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν.*¹⁾ Nem magában álló tudósítás ez: Polluxnál is nyoma van e törvénynek, meg Athenaiosnál is. Pollux²⁾ így szól: ἐν ᾧ τινὰ κατὰ αὐτῶν προσιπῶν ἐπήγαγε μὴ ἐξεῖναι μηδενὶ τῶν σοφιστῶν διατριβὴν κατασκευάσασθαι. Tehát Pollux föltétlen eltiltását constatálja minden sophista-iskolának. Ne vezessen egyébiránt bennünket félre a *σοφιστῶν* kifejezés. Akár az athenei törvényhozás műnyelvét használja Pollux, akár a saját egyéni nyelvezetét a főnközlött szavakban: a *σοφιστῶν* kifejezés semmi esetre sem áll ellentétben itt a Diogenes Laertios által használt *φιλοσόφων* kifejezéssel; hisz sophistának neveztek még a későbbi görög írók is itt-ott azokat, a kiket mi, mint valódi komoly bölcselőket ismerünk. — Athenaios³⁾ szavaiból meg azt érthetők, hogy sunioni Sophokles nem törvényt alkottatott, hanem csak egy évre szóló néphatározatot, — *ψήφισμα*-t fogadtatott el az athenei *ἐκκλησία*-val: καὶ Σοφοκλῆς δὲ τις ψήφισματι ἐξήλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς, καθ' οὗ λόγον ἐγράφη Φίλων, ὁ Ἀριστοτέλους γυόργμος, ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Σοφοκλέους Δημοχάρους πεποιηκότος, τοῦ Δημοσθένους ἀνεψίου. Ez sem lehetetlen: meg lehet ugyanis, hogy sunioni Sophokles előbb néphatározatot fogadtatott el, a czélből, hogy Attika területéről az összes bölcselők kiüzettsenek, és azután tán ugyancsak ezen népha-

¹⁾ Diog. Laert. V., 38.

²⁾ Poll. IX., 42.

³⁾ Athen. Deimos. XIII., p. 610 F.

társzat utasítása folytán alkottatott törvény azon megszorítás-
sal, a mint azt Diogenes Laertios előadja. Mert hogy törvény
is alkottatott a bölcselek ellen, ez nem csak Diogenes Laer-
tiosból tűnik ki, de kitűnik Alexis komikus költő soraiból is,
a midőn szinpadra hozván a kikergetett bölcseleket, így kiál-
tat föl a karral, Ἰππεύς ezimű vígjátékában:

τοῦτ' ἔστιν Ἀκαδημία, τοῦτο Ξενοκράτης,
πολλ' ἄγαθα δοῦναι οἱ θεοὶ Δημητρίῳ
καὶ τοῖς νομοθέταις, ὅτις τοὺς τὰς τῶν λόγων,
ὡς φασὶ, θανάμεις παραδιδόντας τοῖς νέοις
ἐς κόρακας ἐθήσειν φασὶν ἐκ τῆς Ἄττικης.¹⁾

»Ilyen az Akadémia, ilyen Xenokrates!«

»Bőven áldják meg az istenek Demetriost és a nomothetá-
kat, azért, hogy kiűzték Attikából és a manóba kergették
ezeket a világ-esalókat, a kik azt kürtölgették, hogy nagyra
képesek növelni a beszéd hatalmát az ifjúságban!«

Alexis tehát nomothetákról beszél, úgy de a nomothetáknak mi közük lett volna a pusztá ψήφισμα-hoz, néphatározat-
hoz? Nomotheták az athenei államban esakis akkor és az által
folytak be az államhatalom gyakorlásába, ha törvény alkotásá-
ról volt szó. Mert hisz ők, a nomotheták voltak Athenében a
tulajdonképi törvényhozók. Részemről, mondom, csakis ak-
kép vélem Diogenes L. és Athenaios szavainak összeütközését
elgázíthatni, ha belenyugsunk azon fölvételbe, hogy sunioni
Sophokles először néphatározati javaslatot adott be, a mely
ψήφισμα-vá emeltetvén, egyúttal elrendeltetett, hogy a nomo-
theták által ez irányban törvény alkottassék. De tanulunk mi
egyebet is Alexis vígjátékának idézett töredékéből. Megtudjuk
belőle először is azt, hogy e rendszabály nem csupán egyes
bölcseleket, de valamennyi Athenében tartózkodó bölcselet
sujtotta, még pedig oly kiméletlenül, hogy elmenekültek Athe-
néből valamennyien, még azok is, a kiknek különben talán
megengedte volna az athenei tanács és nép, hogy ott marad-
hassanak és előadásait folytathassák. Úgy vagyon, Sophokles

¹⁾ Athen. Deipnos. XIII. p. 670. E. Hsl. ö. Fragm. Comic. Graec.
ed. Bothe-Meineke és »Demokratie« I. 724. k. w.

törvénye folytán, vagyis tán helyesebben, e törvénynek meghozatala miatt, elmenekültek Athenéből nem csak a peripatetikuskok, élükön magával Theophrastossal, a ki ellen Phokion bevádolója Agnonides pert is indított *περί ἀσεβείας*, hanem Platon iskolájának, az Akadémiának bölcselei is, köztök maga Xenokrates. Hogy Agnonides csakugyan perbe fogatta Theophrastost *περί ἀσεβείας*, és hogy ennek, vagy már magának a sophoklesi törvénynek következtében csakugyan valamennyi bölcselel oda hagyta Attikát, ezt megerősíti Diogenes Laertios: ¹⁾ Ἄγνωνίδης τοιμήσας ἀσέβειας αὐτὸν γράψασθαι, μικροῦ καὶ προσώφλεν, — τοιοῦτος δὲ ὢν, ὅμως ἀπεδήμησε πρὸς ἄλιγον καὶ οὗτος, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι. — Másfelől azt értjük meg Alexis vigjátékának töredékéből, hogy Demetriusnak a bölcselek ellen hozott rendszabályokban jelentékeny része volt. Eddigelé azt hitték, hogy e Demetrios nem lehetett más, mint phaleroni Demetrios, a ki mint a Kassandros helytartója 317-től 307-ig állott élén, egyúttal választott epistatesi minőségben, az athenei államnak. Clinton ²⁾ és Meineke ³⁾ ez értelemben sunioni Sophokles törvényeek megalkotását 316-ra helyezik Kr. e. Miután pedig ez a törvény egy év múlva már visszavonatot és sunioni Sophoklest öt talentumnyi pénzbírságra ítélték, sőt Theophrastost és az összes többi bölcseleket is néphatározat által visszahívták — ἀλλὰ αὖθις ἐπανήλθον εἰς νέεσσι, Φιλίωνος τὸν Σοφοκλέα γραφάμενον παρανόμων ἔσε καὶ τὸν νόμον μὲν ἀνορεῖν ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν καθοδὸν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐψηφίσαντο, ἵνα καὶ Θεόφραστος κατέλθῃ, καὶ ἐν ἡμέραις ἦ.⁴⁾ — tehát Clinton és Meineke követői azt állítják, hogy a bölcselek elleni törvény visszahúzása 315-ben történt. Teljesen alaptalan az ily fölvetel. Demetrios Phalereus tiz évi helytartóskodása alatt, 317-től 307-ig teljes mérvben ura volt az athenei államéletnek, a Munchiába elhelyezett makedon helyőrség fedezete alatt, és így az athenei nép a bölcselek ellen ily embertelen törvényt

¹⁾ Diog. Laert. V., 38. H. I. 5. «Demokratie» I., i. h.

²⁾ Clinton, Fasti Hellenici ad. a. 316.

³⁾ Hist. Crit. Com. Gr. p. 394.

⁴⁾ Diogenes Laertios, V., 38. H. I. 5. Athen. Deipnos. i. h. Euseb. i. h.

tettre kerül a dolog, akkor ők úgy viselik magokat, mint oly emberek, a kiknek nincs helyén az eszök:

Ὅμοι· φιλοσοφεῖς· ἀλλὰ τοῦ
 γε φιλοσόφου
 ἐν τοῖς λόγοις φρονούντας·
 εὐρίσκω μόνον,
 ἐν τοῖσι δ' ἑσθλοῖς ὄντας ἀνόητους ὄρω.

Nevetségessé teszik ugyancsak az új vigjátékban a bölcseleket Theognetos is, meg Baton.¹⁾ A ki a magasabb szellemi munkát, a természetbuvárlatot még vigjátékban is dicsejti, az csak Menandros, meg Philemon.²⁾

A bölcsészeket újra perbe fogják, s népbiróságilag elítélik Athenében, midőn Olympiodoros fölszabadítja a várost a makedon főnhatóság alól. Stilpon bölcselet nemcsak a színpadon gúnyolja ki Dipilos,³⁾ perbe fogják őt is περί ἀπειθείας — nemcsak a Pallasra mondott élceze — θεῶς δὲ εἶναι τοῦ ἀρχέου — miatt, de egyáltalán az ő nagyon is szabadröptű eristikájáért és száműzetésre ítélik — ἐκώφεθη δὲ ὑπὸ Διπίλου τοῦ κομικοῦ ἐν ῥάματι· Γάμου.

Στύλιονος· ἐστὶ· ῥόσημαδ' ὁ Χαρίωνος λόγος καὶ μέντοι τοῦ Ἀρεοπαγίτου· εὐθείως· αὐτὸν κελύσαι τῆς πόλεως· ἐξελθεῖν. Diogenes Laertios szerint az Areopagiták rendeletére rögtön el kellett hagynia a várost (a miért élezelődni mert az athenei államvallás szertartásai fölött). Maga Diogenes Laertios e helyének a nyelvezete már elárulja, hogy itt nem correct tudósítással állunk szemben; hisz nem egyes areiopagiták rendelkeztek rendőrbiróilag hanem az Areiospagosoni tanács testülete.⁴⁾ A legjellemzőbb culturpolitikai ténye a fölszabadult atheni tömeguralomnak egyébiránt az volt, hogy a midőn Olympiodoros győzelmes csapatai az újjongó városba bevonul-

¹⁾ Theognet. ap. Athen. III., p. 104. B. (ἐν Φόρματι τῆ Φιλοσοφίᾳ — Athen., p. 103 C.)

²⁾ L. Demokratie I., i. h.

³⁾ L. Demokratie I., i. h.

⁴⁾ Diog. Laert. II., 120.; Diog. Laert. II., 116.; Hesych. Frgm. 26. (Frqm. Histor. Graec. IV., p. 175. Müll.).

tak, azonnal neki rontottak Epikuros kertjének, s azt az épületekkel együtt ugyancsak megrongálták.

Körülbelül ebbe az időbe eshetett, midőn samosi Aristarchos fennen hirdette azon tant, a melynél magasztosabb csillagászati elméletet nem ismer évezredek történelme, — azon tant tudniillik, hogy a föld nemcsak saját tengelye körül forog, de forog a nap körül is, és a nap egyike az álló csillagoknak — μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα διουμένην.¹⁾ Vagy, mint Archimedes a maga Ψαμμίτης-ében mondja: ὑποτίθεται γὰρ τὰ μὲν ἀπλανῆ τῶν ἀστρῶν, καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητον, τὴν δὲ γῆν περιφέρεισθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν, ἧς ἐστὶν ἐν μέσῳ τῷ θρόμῳ κείμενος, τὰν δὲ τῶν ἀπλανῶν ἀστρῶν σφαῖραν περὶ τὸ αὐτὸ κέντρον τῷ ἄλιῳ κειμένην, τῷ μεγεθεὶ τακταύταν εἶμεν, ὥστε τὸν κύκλον, καθ' ὃν τὰν γῆν ὑποτίθεται περιφέρεισθαι, τοιαύταν εἶχειν ἀναλογίαν πρὸς τὸν τῶν ἀπλανῶν ἀπόστασιν, ὅταν εἶχει τὸ κέντρον τὰς σφαῖρας πρὸς τὸν ἐπιπέδον.²⁾ Pseudoplutarchos³⁾ és Stobaios⁴⁾ is fölemlítik, hogy Aristarchos a földnek a nap körüli mozgását tanította; ez utóbbi nyanyis ezt mondja: Ἀριστάρχος τὸν ἥλιον ἰσχυρῶς μετὰ τῶν ἀπλανῶν, τὴν δὲ γῆν κινεῖ περὶ τὸν ἡλιακὸν κύκλον.

Plutarchos szerint assosi Kleantes indíttatva érezte magát fölhívni a helleneket, hogy fogják perbe e tana folytán samosi Aristarchost περὶ ἀσεβείας. Mert hát e tana által, mikép magát kifejezte, meg merté mozgatni a világegyetem központi nagy ἐστία-ját, már t. i. a földet: ὡσπερ Ἀριστάρχων ᾧετο θεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προκαλεῖσθαι τοῦς Ἑλληνας, ὡς κινῶντα τοῦ κόσμου τὴν ἐστίαν. Plutarchos ez iratában a legjobb forrásokból szokott meríteni, és ámbár más oldalról nem látjuk e híradását tüzetesebben kifejtve: még sincs jo-

¹⁾ Plut., de facie lunae c. 6.

²⁾ Archimedes, de larenae numero.

³⁾ Placit. Philos. II., 24.; hsl. 6. Plut. Platonie. Quaest.

⁴⁾ Eclog. phys. p. 534. — Aristarchos érdemei a tudomány körül még ma sincsenek kellő reálphilológiai éllel méltányolva; pedig a hellen polgárosság kérdésén kívül még egyéb nagy fontosságú kérdések is bensőleg függnek össze az ő halhatatlan érdemeivel. L. »Demokratie« című művem I. köt., 364. és jegyz. Hsl. 6. Schiaparelli és Gruppe »Die kosmischen Systeme der Griechen.« X. f.

tette. A gondolatszabadságot a szó teljes és egyúttal — hogy úgy mondjam nemesebb értelmében — a római köztársaság alkotmánypolitikája sem ismerte.

Nem is lehetett ez másképp még ama régiebb időkben, midőn az államot a patriciusi fölfogás a Romulus fideicommissumára alapítotttnak hirdette, és lehetőleg mindent távol igyekezett tartani, a mi csak e legenda állami értékesíthetőségét, a patriciusok monopoliumának csorbitlan föntartását és továbbszállítását a vérszerinti utódokra közvetlenül vagy közvetve megakadályozhatja vala. — A plebeiusok küzdelmei folytán egyre táult ugyan az államhatalom e legendászerű fideicommissuma letéteményeseinek a köre: ámde, hogy mennyire béklyókba volt verve még a Kr. e. negyedik század elején is a gondolatszabadság a római köztársaságban: kiderülhet ez ama bevégzett tényből, a mely szerint Appius Claudius Caecus örökre emlékezetes kezdeményezése előtt, még 395-ben is, Kr. e., kizárólag a patriciusok voltak úgy a »dies fastik,« »nefastik,« mint a »legis actiones« birtokában. Hatalmukba tudták keríteni a patriciusok a XII tábla jogerejű értelmezésének kizárólagos jogát is; a min aligha fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a fölvilágosultabb irányú decemvireket is nem annyira a Verginia fölcizomázott esete, mint azon vakmerőnek látszó kezdeményezések buktatta meg, hogy reformálni merték még az öröklött ősi, különben már teljesen tarthatatlan kalendáriumot is. A tömeg nagyon alantas fokán állott még ekkor a szellemi műveltségnek Rómában. Századokou át küzdöttek a plebeiusok, és egyre növekvő államjogi sikerrel az állampolgári jogkör teljességéért: ámde, hogy daczára mind e sikereiknek, nem tették első sorban államjogi küzdelmeik tárgyává a »legisactiones,« és a törvénykezési kalendárium föl-szabadítását a patriciusok titokzatosan kezelt e megbélyegző monopoliuma alól: ezt esakis a plebeiusok akkori nagy tömegének megdöbentőleg alantas fokú műveltsége magyarázhatja ki. Ha nem teszi közzé magán úton Appius Claudiusnak, e valóban nagy reformer-államférfinak amaz írnoka Cn. Flavius 304-ben a dies fastikat, nefastikat és a legisactioneseket: ¹⁾ ki

¹⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 17.: diebus fastis, quos populus a paucis principum quotidie petebat, Plin. H. N. XXXIII., 17.: Appi

tudja, meddig nyögphetett volna még a plebeiusok tömege a patriciusok törvénykezési monopóliuma alatt, a saját tanulatlan tájékozottsága miatt! Hogy ily körülmények között miképp állhatott a gondolatszabadság ügye Rómában, könnyen elképzelhető.

De nem szabadította föl a szellemet hagyományos bilincseiből a Hortensius alkotmányreformja sem. (287. Kr. e.) Majd csak hogy nem száz évvel e jogkörtágító alkotmányreform után, a római köztársaság classikus virágzásának korában így kiált föl Ennius, a Calabriából származott görög anyanyelvű fölszabadult rabszolga, immár azonban római állampolgár, hogy: philosophari est mihi necesse, at paucis, nam omnino haud placet.¹⁾ Ugyanezen időtájban, — ismételve hangsúlyozom, a római köztársaság classikus virágzásának korában — történt, hogy a 181-ben Kr. e. fölhantolt, állítólag Numa-főle könyveket nyilvánosan és hatóságilag égették el Rómában, csupán azért, mert e könyvek bölcsesleti tartalmúak voltak, quia philosophiae scripta essent, a mint mondja Plinius. Hogy e papírra irt könyvek későbbi gyártmányok voltak, fölül áll minden kétségen; de nem e könyvek hitelessége itt a kérdés, hanem az a döntő tanulság ránk nézve, hogy azért égették el azokat hatóságilag Rómában, mert lát azok »philosophiae scripta essent.«²⁾

Egyébiránt, hogy nem birunk tudomással korábbi üldözésekről, ezt csakis a ránk szállott irodalmi hagyaték hiányos, lézagos, mondhatni töredékszerű voltának tulajdoníthatjuk. Az időponttól fogva, hogy Archagathos, görög orvos, a Peloponnesosból Rómába jött (219. Kr. e.), és ott megtelepült,

Caeci scriba, cuius hortatu exceperat eos dies consultando assidue sagaci ingenio. — Hsl. 6. Cic. Mur. 25. Liv. IX., 46. — Valer. Max. II., 5., 2. — Cic. Attic. VI., 1., 8.; De orat. I., 186.; Pompon. Dig. I., 2., 2., 7. Jus Flavianum. Hsl. 6.; Mommsen a Berich. d. sächs. Gesellsch. d. Wiss. 1853., 33. Bővebben mind erről a »Demokraties« című művemnek sajtó alatt lévő második kötetében, hol tüzetesebben szölok a XII tábla törvényének a gondolatszabadság kérdésével kapcsolatos tilalmairól, valamint a Decemvirek kalendárium-reformja által fölizgatott tömeguralom jellegző jelenségeiről is.

¹⁾ L. Enni Reliq. ed. Vahlen, p. 145.

²⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 86.

határozottan nem görög, hanem latiu rhetorokról, a kiknek tüzetesen hazai jellegét el nem vitathatja semmiféle commentár.

Nagyjelentőségű esemény volt ez a római köztársaság culturtörténelmében; eredményeiben kihatott az a befolyásos római állampolgárok nemzedékeinek egész sorozatára. Diopieithes természetbuvár-irtó néphatározata ötlik eszünkbe, midőn e sötét senatusconsultumot olvassuk. Igen; Diopieithes $\phi\acute{\upsilon}\phi\iota\sigma\iota\mu\alpha$ -ja jut eszünkbe az Anaxagoras, Damon, Diogenes Apolloniates és egyéb $\varphi\omega\sigma\iota\sigma\acute{\iota}$ -ok ellen indított $\alpha\sigma\tau\acute{\epsilon}\iota\alpha$ -perek és vértelt üldözések egész sorozatával. A római történelemnek legnagyobb nevű modern buvára, Mommsen egyáltalán nem helyez valami rendkívüli súlyt e 161-diki senatusconsultumra, sőt oly modorban hozza azt kapcsolatba egy hat évvel később történt esettel, hogy szintén teljesen igazat látszik adni a római senatusnak azon tettéért, hogy 161-ben kitiltotta Rómából az összes böleselőket, és még a latin rhetorokat is. Mommsen ekkép nyilatkozik: »Der römische Staat, der in der Regel instinctmässig sich selber angegriffen fühlte, verhielt sich billig gegen die Philosophen, wie die Festung gegen die Eclaircisseurs der anrückenden Belagerungsarmee, und wies schon 593 (161) mit den Rhetoren auch die griechischen Philosophen aus Rom aus. In der That war auch gleich das erste grössere Debut der Philosophie in Rom eine förmliche Kriegserklärung gegen Glaube und Sitte. Es ward veranlasst durch die Occupation von Oropos durch die Athener, mit deren Rechtfertigung vor dem Senat diese drei der angesehensten Professoren der Philosophie, darunter der Meister der modernen Sophistik, Carneades, beauftragten. (599), (155). Die Wahl war insofern zweckmässig, als der ganz schaubare Handel jeder Rechtfertigung im gewöhnlichen Verstand spötete; dagegen passte es vollkommen für den Fall, wenn Carneades durch Rede und Gegenrede bewies, dass sich gerade ebenso viele und ebenso nachdrückliche Gründe zum Lobe der Ungerechtigkeit vorbringen liessen, wie zum Lobe der Gerechtigkeit, und wenn er in bester logischer Form darthat, dass man mit gleichem Recht von den Athenern verlangen könne Oropos herauszugeben, und von den Römern sich wieder

zu beschränken auf ihre alten Strohütten am Palatin. Die der griechischen Sprache mächtige Jugend ward durch den Scandal, wie durch den raschen und emphatischen Vortrag des gefeierten Mannes schaarenweise herbeigezogen; aber diesmal wenigstens konnte man Cato nicht Unrecht geben, wenn er nicht bloss die dialektischen Gedankenreihen der Philosophen unhöflich genug mit den langweiligen Psalmmodien der Klageweiber verglich, sondern auch im Senat darauf drang, einen (!) Menschen auszuweisen, der die Kunst verstand Recht zu Unrecht und Unrecht zu Recht zu machen, und dessen Vertheidigung in der That nichts war, als ein schamloses und fast höhnisches Eingeständniss des Unrechts.« — Igy Mommsen. ¹⁾ Barmennyire tisztelen is Mommsennek szakbuvári nagy nevét, e pontra nézve egyáltalán nem esatlakozhatom az ő érveléséhez. Oropost 156-ban rabolták ki az atheneieket, és csak e rablóhadjárat bevégeztével, midőn a sikyoni választott bíróság 500 talentomnyi pénzbírság lefizetésére ítélte volt az atheneieket, csakis ezután, tehát 156 végén vagy 155 elején menesztette az athenei *ἐκκλησία* Karneadest az új akadémia alapítóját, Diogenes stoikus és Kritolaos peripatetikus bölcselőt követtségül Rómába, hogy ott e súlyos pénzbírság elengedését körelmezzék; és csakis 155-ben léptek az athenei bölcselő-követek a római senatus elé. Hogy Karneades ez oroposi ügyben olyannyira erkölestelen beszédet mondott volna a senatus előtt, mint a minőül a másik fél iróinak egyoldalú előadása után Mommsen e beszéd tartalmát szövegezi, ez már csak azért sem hihető, mert Karneades beszéde oly nagy hatást tett a római senatusra, hogy az 500 talentomnyi pénzbírságból az atheneieknek, 400 talentomot csakugyan elengedtek. Ámde hogy is lehetne egy K. e. 161-ben kelt senatusconsultumot oly beszéd erkölestelenségével, s egyáltalán oly ténynyel indokolni, a mely 6 évvel később, vagyis 155-ben Kr. e. történt? Nem, Mommsen nagy neve nem háríthatja el a művelődés történetiróinak ama kemény ítéletét, a melyet mindenekelőtt a Fannius Strabo és Valerius Messala consulok alatt

¹⁾ Röm. Gesch. II., 414.

²⁾ Pausan VII., 11., Cic. de Orat. II., 37.

által az összes böleselöket és rhetorokat kiutasítják vala? A ki a költők közül nem akarta élvezni a görög eredetű Livius Andronicusnak görögből fordítgatott vagy átültetett műveit, az umbriai rabszolgafüának, Plautusnak, szintén túlhyomólag görög eredetire támaszkodó vigjátékait, a calabriai Enniusnak Epicharmost, majd Euhemerost kamatoztató, lényegében görög ismeret- s eszmekörét, a brundusiumi Pacuviusnak Sophoklest vagy a kelta Staius Caeciliusnak Philemont, Menandrost s egyéb új attikai komikusokat értékesítő kísérleteit, a még alig fölserdült Terentiusnak, e Carthagóból származott vigjáték-írónak Menandrostól és karystosi Apollodorostól kölcsönzött színműi átdolgozásait, Turpiliusnak szintén a közép- és az új attikai komodiára támaszkodó palliatáit, Licinius Imbrennek, Luscius Lanuvinusnak görög alapú palliatáit, Atiliusnak »Misognosát«, Aquiliusnak »Boeotiáját«, Juventiusnak »Anagnorizomené«-jét, Valeriusnak »Phormioné«-jét, annak az azon időtájban divott római költők közül olvasmányul legfölebb a lenézett Vatronius, és egy történelmileg jelentőségre vergődött templomi éneknek szerzője Licinius Tegula ¹⁾ maradt, no meg talán a két consul-költő a Kr. e. 173-dik esztendőből, Q. Fabius Labeo és M. Popillius Laenas, a kik fölül azonban szintén nem tudjuk, hogy mennyit köszönhetett az ő irodalmi működésök görög tanulmányoknak? A mi a rómaiak költészetében ez idő szerint tisztán nemzeti volt, az csak a vallásos, meg a népies költészet oly alantas műfajainak sorába tartozott, mint a miuők a szomszéd, alantas műveltségű népeknél is léteztek. A felsőbb műfajokban csak görög mintára voltak képesek még alkotni Rómában ez idő szerint.

A történetírók közt ott találjuk a görögül írt Q. Fabius Pictornak ifjabb kortársát L. Cincius Alimentust, a ki praetor volt 210-ben; azonban ez is görögül írt. Szintígy görögül írtak történelmi műveket C. Acilius és A. Postumius Albinus, az idősebb Scipio Africanus fia és Scipio Nasica. Voltak ugyan Rómának már ekkor emlékezetre méltó jogi írói, a Publius és

¹⁾ Liv. XXXI., 12. — ... carmen tum condidit P. Licinius Tegula.
— Hsl. 5. Ritschl, *Parerga*, 197., 104. — Hsl. 3. Mommsen II., 400 kev.

Ennyire benne van még a babonában Cato. Valóban itt az ideje, hogy ezt is már egyszer tudomásul vegyük és ne csak azt, hogy miket beszél ő ugyancsak »De Re Rustica«-jában a kosi bornak mesterséges előállításáról vagy is, mint mi mondanók, a műborgyártásról, a káposzta termeléséről, konyhászati ellátásáról, avagy arról, hogy hogyan lehet fölismerni azt a bort, a mely vízzel van vegyítve.¹⁾ A jól fegyelmezett egoismus: ez Ihering kifejezése szerint a római nép géniuszának legjellemzőbb vonása. Talál ez Catóra is, bármily nagyszerű legyen is az ő szűk látókörén belül az ő állampolgári kötelességtudása és fáradhatatlan buzgalma. Mint családapa mintaszerű volt, mikép már fönnebb említém: de ez nem gátolta meg őt abban, hogy legfőlebb szükséges rosszat lásson a nőben. »Ha nem lennének nők a világou, kevésbbé lenne istentelen az emberiség,« így kiáltott föl ugyanaz a Cato, a ki minden szigorúsága mellett is asztalához ültette kitünő szorgalmú rabszolgáit, sőt esetről-esetre még saját nejének emlőivel tápláltatta kitünőbb rabszolgáinak csecsemő-gyermekeit is. Benső ellenmondásnak látszik, de a forrásaink tanúságtételeibe betekintve nem az, nem ellenmondás ez: hanem psychikai corollariuma ugyanazon-egy »jól fegyelmezett egoismusnak.« Cato megbecsüli a nőt a családban, de csak azért, mert ez szül és nevel neki gyermekeket; Cato jól táplálja a hasznavehető rabszolgát, de nem emberszeretetből, de csak azért, hogy annál tovább vehesse hasznát a munkában. Ha megvénülnek, munkaképtelenné válnak, ő is éppen úgy kirakja őket, mint élő halottakat az ergasztulákba, hol azután éhen halnak, — elemésztí őket, mint bármely más rabszolgatartó római. Nem, az emberszeretetnek nyoma sincsen a Cato szigorú állampolgári és családfeji erköléseiben. Ne csodálkozzunk tehát, ha oly hajthatatlanul ragaszkodott mindenben a régihez, még akkor is, ha be kellett látnia, hogy a fölvilágosodást s a reformot embertársainak, tulajdon állampolgártársainak legszentebb java kívánja. Cato mereven antik ember volt; nem állampolgártársainak értelmi, erkölcsi haladása volt előtte az államéletben a legfőbb cél; nem eszköz volt neki az állam, a társadalom boldogítására, hanem előtte

¹⁾ De Re Rustica 112., 156—7.

csak is az állam nagysága a cél; és, mert ez utóbbit az ő szűk látkörénél fogva nem bírta elképzelni más, mint az öröklött formában: ezért üldözte ő a fölvilágosodás úttörőit, a bölcsészeket még akkor is, midőn saját személyére nézve már belátta az önképzés utai és módjai tágitásának elodázhatlan szükségét, és ő, ki a görögök irodalmáról évtizedeken át oly botor lenézéssel nyilatkozott, ugyancsak mohó buzgalommal kezdett görögül tanulni öregségében.¹⁾

A görögök szellemvilága nagyobb erőnek bizonyult, mint a hagyományos római chauvinismus, magában Rómában; de azért még Cato halála után is üldözték a böleselőket és rhetorokat. Üldözték még akkor is, midőn már az ismert verssorok szerint magával ragadta a vad római győzőt a legyőzött görög nép szellemereje. 99-ben Kr. e. ismét kiutasították Rómából a latin rhetorokat, még pedig censori edictum által; köztök volt e censorok közt L. Crassus is; ámde a művelődés iránti vágy ekkor már oly erős gyökeret vert a római társadalom felsőbb rétegeiben; a görög bölesészek, történetírók, rhetorok, kivált az ifjabb Scipio óta oly nagy számmal fűződtek a római culturélethez, hogy egy ily kiutasításnak nem lehetett többé semmiféle bénító hatása. — Ez időben már jelentékeny fokra emelkedett Rómában is az irodalom, és hogy ez megtörténhetett, ennek okát nemcsak a Rómában tanuló görögök vagy görög műveltségű rabszolgák működésének, de ama körülménynek is kell tulajdonítanunk, hogy ekkor már csapatosan jártak Athenébe és Rhodosba előkelő római ifjak az ottani bölesészek és rhetorok tanodáiba. Ebben az időben nemcsak Lucius Cornelius Sylla írta görögül a maga emlékiratait, de azt lehet mondani, hogy nem tartották Rómában képzett embernek azt, a ki ne lett volna képes eredetiben olvasni a görög bölesészek és költők műveit.

Így a társadalom felsőbb rétegeiben, a melyek, a mint jelzém, majdnem kizárólag a görög műveltségű fölszabadultak és rabszolgákra, ha nem tüzetesen Görögországból jött tanárokra, és az athenei, meg rhodosi tanodákon nyert saját görögös műveltségükre támaszkodtak.

¹⁾ L. a »Demokratie« című művemnek sajtó alá készített. II-ik kötetét, és Plot. Cat. I. b.

tette; Tediüs Afer consul-jelölletet pedig, csak azért, mert gúnyolgatni merte az ő rendeleteit, fenyegetéseivel úgy chrémítette, hogy ez elrémültében beleölte magát a Tiberisbe. ¹⁾)

Az actiumi csata után lábainál látta már heverni az egész római birodalmat. Nem mutatkozott még csak árnyéka sem semmiféle vetélytársnak, annál kevésbbé rendszeresen következetes és politikailag számbavehető ellenzéknek. Magára öltethé tehát már most egész nyugalommal az önmérséklő egyeduralkodó szerepét, a ki jóakaró bölcseséggel nézi el az állampolgárok gyarlóságait szóban és írásban. Nem tudjuk, vajjon Maecenas ama tanácsát követte-e, melyet Dio Cassius ad ajkaira az ő bizalmas emberének, de tényleg Augustus most már csakugyan annyira kimélte a gondolatszabadságot, mintha nem ő vette volna e tanácsot Maecenastól, hanem ő maga, Augustus tanította volna be előbb Maecenast ama történelmileg megörökített tanácsadásra. »Neked fölötté, magasán fölötté kell állnod minden gáncsoskodó bírálat fölött; Neked nem szabad azt hinned, sőt nem szabad engedned, hogy bárki is valaha azt hihesse, hogy bárki is képes lehetne Téged bármi tekintetben is kisebbiteni. Azt kell hinniök az embereknek, hogy te fenséges egy lény vagy és teljességgel érinthetetlen, szintűgy, mint maguk az istenek!« Σειπτός εἶ: ezt mondátja Dio Cassius Maecenassal mindjárt uralkodásának kezdetén Augustusnak. ²⁾)

Valóban Augustus uralkodásának három első évtizedében nem büntettek Rómában sem szónokot, sem író t a szabad szóért. Nem csak hogy Livius, Asinius Pollio és Cremutius Cordus, mint dicső alakokat magasztalhatták az egykori triumvirnek Octavianusnak legelkeseredettebb ellenségeit, sőt részben Caesarnak gyilkosait: de nem lett bántódása Albutius Silusnak sem, a ki a szószékről jajveszéklő hangokat hallatott Italia sorsa fölött és a Marcus Brutus emlékrét hívta föl a sza-

¹⁾ Dio Cass. XLVI. 49.

²⁾ Dio Cass. LII. 31. — τὸ γὰρ ἔτι τῆς ἐλευθέρουσι εἰς τ. λ. — Hsl. ó. Frandsen, C. Cilnius Maecenas, eine histor. Untersuchung 1843. — Lion, Tirouiana et Maecenatiana 1846. Teuffel Jahrb. d. Geg. 1843. — Friedländer Sittengesch. III., 334. Beulé: Auguste, sa famille et ses amis, 1869.

a közönség tágabb körére és az utókorra nézve nem egy tekintetben ez állam-testületnek nyilvános tanácskozási jellegét is. ¹⁾

Tüzetesebben nem bírjuk ma már megmondani, hogy melyik évben, de mindenesetre még a Kr. u. 8-ik év előtt lépett föl nem maga Augustus, hanem a senatus — egy erőtelj történelmi munka, a Titus Labienus történelmi műve ellen. A senatus nem akarta elnézni azt, a mit e műben Labienus » Augustus ellen vétett;« ezért a senatus elrendelte, hogy Labienus művének összes példányai elkoboztassanak és nyilvánosan elégettesenek. Igen, Labienussal érezette, mint történetíróval, első ízben hatalmát az álca alatt uralgó abszolút monarchia Rómában. »In hunc — mondja M. Seneca ²⁾ — primum excogitata est nova poena. Effectum est enim per inimicos, ut omnes eius libri incenderentur.« Labienus személyét nem fogta sem a senatus, sem Augustus perbe. De azért a senatus e rendelete kioltotta az ő életét is; elvitette magát őseinek sírboltjába és ott maga magát falaztatta be elevenen. Ez tehát legalább közvetlenül nem Augustus tette volt. De maga Augustus is föllépett csakhamar a gondolatszabadság ellen. A Kr. u. 8-ik évben fejezte ki első ízben Augustus azon óhajtását, hogy jövőre minden névtelenül megjelenő röpirat és gúnyköltemény ellen, bünyfenyítő kereset indíttassék, ha az illető röpirat vagy gúnyköltemény névtelen szerzője illető iratában bárkit is megsért.

Ez nagyon tisztességesen hangzik első tekintetre, mert csakis az állampolgárok magán-becsületének megóvására látszik irányozva lenni. Ámde nem ez volt az értelme ennek az intézkedésnek a valóságban. Tényleg ugyanis a »lex maiestatis« szigorúan mesterkéltn alkalmazását rendelte el ez által Augustus mindazon névtelen szerzők ellen, a kik élesebb bírálat alá merték vonni a közállapotokat és az államélet élén szereplő férfiakat, mint ahogy ezt a most már megvénhedt és nagyon is zsembes Augustus túrn képes volt. A lex maiestatis még a köztársaság törvénye volt, és nem egyes embernek,

¹⁾ Sueton. Octav. c. 36.: Auctor fuit, ne acta senatus publicarentur.

²⁾ Controv. V. praef. p. 319.

de a felségében sértett római népnek oltalmára volt hivatva. Nem is alkalmaztatott az az alkotmány értelmében, soha szavaknak, iratoknak, hanem csakis kizárólag tetteknek megtorlására. »Primus Augustus cognitionem de famosis libellis, specie legis eius, tractavit, commotus Cassii Severi libidine.« Mondja Tacitus. Ugyan miben tetőzött ez a »libido«? Cassius Severus a maga röpirataiban nagyon élesen bírálgatott oly államférfiakat, sőt oly nőket is, a kik Augustusnak kedvencei voltak. Ezért kellett a »lex maiestatisnak«-nak mozgásba hozatnia, sőt alkotmányos értelméből teljesen kivetkőztetnie. És csakugyan alkalmazták is e kivetkőztetett lex maiestatis-t azonnal Cassius Severus ellen, jóllehet nem névtelenül, de saját neve alatt boesátotta közre legalább ő e röpiratokat. A senatus ült bíróságot Cassius Severus fölött: száműzte őt Kréta szigetére, műveit pedig elkoぼztatta és elégettette.¹⁾ Ugyanezen időtájban ítéltetett pénzbírságra Junius Novatus is, a ki az ifjabb Agrippa álnevet használva, egy mérges kifakadásoktól leledző levelet tett közzé Augustus felől.²⁾ Pár évvel később, körülbelül 12-ben Kr. u. tömegesen fogatta perbe Augustus az írókat; többeket száműzetett, az irataikat elkoぼzták ismét és ünnepélyesen megégettették. Tisztán, világosan, minden kételyt kizárólag értesít bennünket e felől Dio Cassius.³⁾

Egészen más színben tűnik föl Augustus, szemben a bölcseségekkel és egyáltalán a nem politikai, nem személyeskedő irodalommal.

Hogy a költöket meg igyekezett nyerni az ő dicsőítésének, ez tagadhatatlan. Ha túloz is Beulé,⁴⁾ midőn egy csaknem rendszeresített császári »sajtó irodá«-ról beszél, a melynek

¹⁾ Tac. annal. I., 72., IV., 21.; Sueton. Calig., c. 16.

²⁾ Sueton. Octav., c. 51.

³⁾ Dio Cass. LVI., 27. Az Ovid száműzetése okainak kérdése nem áll, úgy látszik, semmiképen sem összefüggésben, a gondolatszabadságnak akár politikai, akár cultúrpolitikai mozzanataival; egyszerűleg erkölcsi szempontok voltak itt döntők, bármennyire tartanak is Augustus erkölcsbírói szigorúságát észintének e kapcsolatokban; ezért is melőztem Ovid esetének érintését. — Hsl. G. i. h. 59. köv. és Beulé i. h.

⁴⁾ Auguste, sa famille et ses amis, 1869. Lásd »Demokratie.« c. n. II. kötet.

Augustus meghittje, Cilnius Maecenas, volt a feje; ha inkább a saját képzelődésének országából, mint a kútfők tárgyilagos, kritikai méltatásából meríti is a szellemes francia tudós a Tibullus, Propertius és Horatius meghódításának mikéntjére vonatkozó adatait: annyiban mégis igaza van, hogy Maecenas úgy tűnik föl csakugyan a buvárkodó szem előtt, mint egy valószínű irodalmi ügynöke Augustusnak, a ki egymástán szerzi meg a császári politikának az akkori Róma dalnok-szellemeit.

Ámde Augustus, — ki maga is irt bölcsészeti munkát, — ¹⁾ nemcsak nem üldözte a tudományos értékű buvárlatok és gondolkodás munkásait, a bölcsészeket, sőt ellenkezőleg a legmelegebb pártfogásban részesítette őket. Így a híres grammatikust, Verrius Flaccust, így a jeles bölcsészeket: alexandriai Ariust és tarsosi Athenodorost. E két bölcsészt palotájában szállásolta el, és rájuk bízta a császári család férfi tagjainak nevelését. Augustus egész uralkodása alatt szabadon adhatták elő a bölcselők az ő tanaikat Rómában. És ha uralkodásának későbbi éveiben el is nyomta a történetírás és a politikai röp-, meg gúnyiratok szabadságát a *lex maiestatis* által: a bölcselőkkel szemben a legtávolabbról sem adott okot Tacitusnak e szavaira, hogy — *»simul veritas pluribus modis infraeta, primum insecitia rei publicae ut alienae mox libidine assentandi aut rursus odio adversus dominantes.«* A történetírókkal éreztetett hatalmaskodására találunk e szavak, de nem az ő bölcselőket pártfogoló politikájára. Az igaz, hogy nem valami díszes helyzet az a bölcselőkre, sem nem a lehető legüdvösebb a tudomány érdekeire nézve, ha a bölcselők egy álcázott autokrator kegyeinek árnyékában képesek csak megállani a tömeg közhangulata ellenében; ámde, ha már az ódon tömeguralom politikai szabadsága csak ritka esetben fért meg a fölvilágosodás úttörőinek teljesen független helyzetével: jobb volt, hogy a római világbirodalom ura kedvében igyekezett járni az Athenodorosoknak, a rabszolgából föl szabadult Verrius Flaccusoknak és Hyginusoknak, mintha Cato Censorinus pél-

¹⁾ Sueton. Octav. 85.: *item Hortationes ad philosophiam; hsl. ó. Diels, Doxogr. Gr. 83. L. »Demokr.« II. köt. — Weichert, De imperat. Caes. Augusti scriptis eorumque reliquiis, 1835.*

Domitian után nem találunk többé ily rendszeres üldözésre a monarchiában; az Antoninok alatt, ha nem a törvényes biztosítékok alapján, de legalább a böleselő császárok tényleges magatartásánál fogva a gondolatszabadság, — nem értem hozzá a vallásszabadságot is egyúttal — mondom, a gondolatszabadság az Antoninok alatt oly magas fokot ér el, minőt az soha rendszerint nem élvezhetett a legmagasabb műveltségű ódon köztársaságokban.

De ennek részletei már nem tartoznak jelen értekezésünk keretébe. Állapodjunk meg és vonjunk le némi tanulságot eddigi szemlénkből.

Az ódon tömeguralomban nem bir gyökeret verni a teljes gondolatszabadság, legalább nem állandólag és nem egész terjedelmében.

Különösen a szellemi élet legmagasabb fokú munkakörének úttörői, a bölesészek és ezek között megint főleg a természetbuvárok költik föl maguk ellen a souveraine néptömeg tájékozatlan furciáit. Vérig üldözik őket a vallás nevében, a melyben már nem hisznek, és az ősök erkölceinek megboszulására, a melyeket nem követnek, mert soha nem is ismertek.

A pártpolitikai fanatizmus használja föl a tömeg e tájékozatlan dühöngését Athenében: Rómában azonban a hazafias, de különben szegényesen szűk látkörű, chauvinista, conservatív reactio a beömlő hellenizmus ellen. Csak addig mozognak szabadon egyes bölesészek az ódon tömeguralomban, míg kevesen vannak, és a néptömeg műveltségi foka oly alantas, hogy föl sem bírja fogni azon ellentétet, a melybe a fölvilágosodás úttörői okvetetlenül kellett, hogy jöjjenek az államvallással. És még maguk e csekély számú bölesészek is megvonják magukat egyes magasabb műveltségű hatalmasok barátságának árnyékában — nem törődve sem a tömeg fölvilágosításával, sem a politikai, meg erkölcsi reformmal. Mihelyt azonban kilépnek a nyilvánosság terére, vagy nyíltan terjesztik tanaikat, az egy csekély részében már művelődni vágyó, és éppen ezért az újítási eszmék iránt fogékony, de túlnyomó nagy részében még mindig teljesen műveletlen tömeg előtt: ez a tömeg az ötödik századon innen nem törvényhozókká, aismmetákká emeli őket, mikép hajdan Pittakossal és egyéb tisztán gyakorlati élet-

bölcsességű és természetbuvárlattal egyáltalán nem bibelődő jelesekkel tevő, hanem ellenséget lát bennök, és halált mond fejökre, mint az államvallás és az ősi erkölcsök földülőira, az ifjúság megrontóira.

Javulás a helyzetben, eltekintve a tudomány-pártoló idegen fejedelmek fegyveres erejének védve alatt sikerrel működő haladásbarát államférfiak intézkedéseitől, eltekintve, mondom, ettől, javulás a helyzetben csak akkor áll be, midőn a fensőbb fokú szellemi képzettséget állandó nagy iskolák ápolják és nemzedékről-nemzedékre szintén állandó tudománykedvelő, magasabb műveltségű társadalmi rétegeket bírnak létrehozni.

Az Antoninok Athenéjében nemcsak azért volt teljesebb a gondolatszabadság, mert az Antoninok többnyire maguk is tudománykedvelő gondolkodók voltak, hanem azért is, mert ekkor már államilag minden demagóg támadásától megóvott, sőt államilag dotált nagy tanodákban képezhették ki magukat évről-évre jelentékeny számmal oly athenéi állampolgárok, a kik azután az idősebb nemzedékek hasonlóan magasabb műveltségű tagjaihoz csatlakozván a társas életben, biztos mentsvárát képezték a bölcselőknek, rhetoroknak későbbre is, szemben a tömeg bármily retrograd velleitásaival. Hisz ültek a római birodalom trónján az Antoninok óta vajmi gyakran oly uralkodók is, a kik nem pártolták a tudományt, mert maguk sem voltak műveltebbek egy közönséges gladiatornál! És ámbár Athene ekkor már rég a római világbirodalomnak meghódított tartományi városa volt csupán: mégis rendelkezett e város a római uralom alatt is annyi helyhatósági önkormányzattal, hogy egy brutális tömeg, retrograd érdekhősök fölbujtogatására nagyon is megnehezíthette volna az ily cultur-ellenes császárok uralkodása alatt, legalább időről-időre, a bölcsészek és rhetorok állását és így magának a tudományosságának szakadatlanul hő ápolását Kekrops és Diopéithes ősvárosában. És ha mégis — eltekintve jelentéktelen pillanatnyi kísérletektől — mind ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk, úgy az *ἐπιβόρος*-ok, mint a bölcselők tanfolyamára nézve: úgy ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ezen időben már Athenének épp a százados iskolázás következtében oly erős és oly nagyszámú tuda-

